

O POČECIMA RADNIČKOG POKRETA U SENJU 1874—1914.

Radničkom pokretu međuratnog razdoblja, koji je historiografski poznatiji¹, prethode i u Senju — kao i u nizu drugih malih gradova banske Hrvatske (Hrvatske i Slavonije) — određeni, ma koliko skromni, počeci prije prvog svjetskog rata.

Dosadašnja istraživanja tih početaka omogućuju uvid u tri pojave:

a) kontakt senjskih radnika sa zagrebačkim socijalističkim krugom oko lista »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund«, 1874—75.

b) uključivanje senjskih tipografa u Hrvatsko tipografsko društvo, u dužem razdoblju 1874—1914.

c) senjska đačko-tipografska socijalistička grupa 1897/98.

Te su početne pojave radničkog pokreta u Senju tema ovog priopćenja. O drugim pojavama — nekoliko opaski na kraju. Prije toga dodao sam kraći osvrt na neka obilježja lista »Nehaj«, 1906—7. (odnos prema radničkom pitanju i međunarodnom socijalističkom pokretu).

Priopćenje bi moglo imati dvije svrhe:

da pruži omanji prinos društvenoj i kulturnoj povijesti Senja (obrtnici i obrtnički radnici, tiskare, stampari i stamparski radnici², poneka politička pojava; senjska gimnazija);

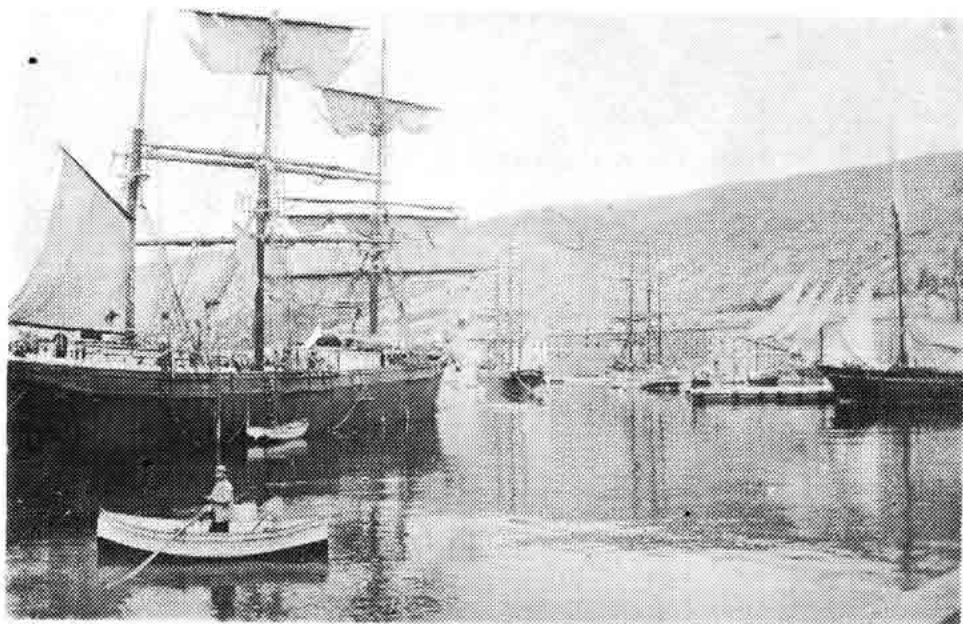
da pomogne u upoznavanju sudjelovanja malih društvenih sredina, s malim skupinama obrtničkih i tipografskih radnika, u zbivanjima šireg značenja čije je središte u relativno razvijenijim sredinama, u ovom slučaju u Zagrebu (pogledi i djelatnost prvog socijalističkog aktiva u Zagrebu koji nastoji uspostavljati kontakte i vršiti utjecaj u banskoj Hrvatskoj, izvan Zagreba; tipografsko organiziranje — pionirskog značenja — u Zagrebu, s tendencijom proširenja potporno-sindikalne organizacije na svu bansku Hrvatsku; prve šire pojave suradnje mladih intelektualaca — naprednjaka i socijalista i radnika — socijalista, potkraj 90-ih godina).

A) SENJ I ZAGREBAČKI SOCIJALISTIČKI KRUG (1874—75)

Socijalistički krug u Zagrebu koji djeluje potkraj 60-ih i u prvoj polovici 70-ih godina iskoristio je pokretanje prvog socijalističkog lista u Hrvatskoj

¹ Određenu je osnovicu, u širem kontekstu, dao I. Jelić, Senj u razdoblju između dva svjetska rata, Senjski zbornik I, 1965, 111—136, posebno 119—121, 129—130.

² Širu historiografsku osnovicu pruža znanstveni skup »Senjske tiskare u 15—16. st. i 19—20. st«, 1974, s dopunskim priložima (tematski blok u Senjskom zborniku VI/1973—1975, 5—158).

Sl. 10 — U senjskoj luci još uvijek ima dosta brodova. Stanje oko 1910.

(dvojezični »Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund«, tjednik, 4. X. 1874 — 13. VI. 1875) i za uspostavljanje veza s radnicima izvan Zagreba (i izvan Hrvatske). Klub za pokretanje lista tiskao je »Poziv na predplatu na Radnički prijatelj« i pobrinuo se za njegovo dostavljanje radnicima u nizu srednjih i manjih hrvatskih gradova.³ Poziv, a za njim i prvi broj, stigli su i u Senj. Već 8. listopada godine 1874. jedan senjski radnik piše pismo kojim pozdravlja list i iznosi svoje mišljenje o njemu.⁴ On se oprezno izražava, ali se vidi da dobro shvaća šire značenje lista, što znači da ima razmjerno razvijenu društvenu svijest.

On zna da će list omogućiti radnicima u Hrvatskoj društvenu kritiku (»... sada i u našoj domovini nam radnicima prilika pružena jade i tegobe na vidik iznašati, koje nas tište, ...«), što je preduvjet za poboljšanje radničkog položaja (nastavak citata — »... te koje ćemo samo na taj način ublažiti moći. Samo onda ćemo do cilja bolje budućnosti doći, ako se svojski poprimemo i složimo, a sobito, ako prigrlimo 'Prijatelja' našega, koji će nam

³ Više o listu, u širem kontekstu: V. Oštrić, Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1890), Počeci socijalističke štampe na Balkanu, Beograd 1974, 45—84, posebno 55—59.

⁴ Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund (dalje RP), 3, 18. X 1874. — Pismo je potpisano sa »c«. Autor bi mogao biti Stjepan Stiglic, tipograf, o kojemu će biti govora u drugom dijelu. Prvi je urednik lista Dragutin Kale, tipograf, u to je doba istovremeno predsjednik u obrtničko-radničkom i tipografskom društvu u Zagrebu, a Stiglic i on su se dobro poznavali. Stiglic je 1873/74. bio poslovođa senjske tiskare (v. bilj. 41), a negdje u jesen 1874. prešao je u kraljevičku tiskaru. U listopadu 1874. mogao je biti još u Senju. Kao aktivist radničkog pokreta u Zagrebu do 1873. bio je i dalje u vezi s drugovima. — Dio pisma donosi J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj, Zagreb, s. a. [1957], 82.

put kazivati«.). Želi da s listom »i radnički preporođaj u našoj domovini započne« i da se list rasprostrani po Hrvatskoj, kaže da su ga radnici »izgledali, kao gladan hleba«.

Dopisnik obećava da će list podupirati i materijalno i »duševno«. Obećava dopis »o ovdašnjih okolnostih«. Nada se da će i senjski radnici prihvatiti list.

Obećanje je i ispunio. Već 18. listopada napisao je drugi dopis.⁵

Zanimljiva je ocjena strukture radništva u Senju: »Ovdje posluju većim dielom radnici svaki na svoju ruku, t. j. tjeraju svoj mali zanat sami. Pomoćnika imade vrlo malo...« — Drugim riječima, prevladavaju mali obrtnici neposlodavci, tj. obrtnički radnici, koji pokušavaju biti samostalni majstori, bez najamne radne snage, oslanjajući se isključivo na vlastiti rad. To je općenito labilan sloj, veoma osjetljiv na proletarizaciju, koleba se između opasnosti gubljenja samostalnosti ponovnim unajmljivanjem i želje za »višim« društvenim statusom obrtnika poslodavca (takve želje obično odražavaju od radničkog pokreta). — Dopisnik ocjenjuje to radništvo ovako: »... kao što je radnički stalež u cijeloj trojednici zaostao, tako isto zaostao je i ovdje«. Očito, ima u vidu radničku društvenu svijest i organiziranost. Socijalisti nastoje pridobiti i sitne obrtnike, pa vode računa i o spomenutom prijelaznom sloju (radnički pokret XIX. st. u velikoj mjeri započinje među obrtničkim radništvom, ne samo u Hrvatskoj nego i širom Evrope).⁶

Taj senjski dopis pruža dobar primjer radničke društvene kritike, s motivima i svrhom koja odgovara početnoj razini radničkog pokreta. Riječ je o kritici »Hrvatske obrtničke zadruge« koja ujedno pruža i nešto podataka o toj zadrugi.

Zadrugu označava dopisnik kao »radničko društvo«, očito u vezi sa svojom ocjenom strukture senjskog radništva. Navodi da je zadruga »zasnovana i postoji već tri godine«, da je vlada nedavno potvrdila njena pravila, a zatim je izabran novi odbor. — Zadruga je dakle osnovana 1872. nakon definitivnog ukidanja cehova u banskoj Hrvatskoj. Mjesne obrtničke zadruge predviđene su, u zakonu o slobodi obrta i o ukidanju cehova, kao zamjena za cehove.⁷

Dopisnik govori o potpornoj i kulturnoj djelatnosti zadruge, a to su, dodajmo, osnovne djelatnosti i onih obrtničko-radničkih društava koja nastaju na drugoj osnovi i predstavljaju sve do 90-ih godina osnovne organizacije radničkog pokreta u Hrvatskoj.

⁵ RP, 4, 25. X 1874. Dio pisma donosi J. Cazi, n. dj., 287—288.

⁶ M. Magdić, Topografija i poviest grada Senja, Senj 1877, 36, ocjenjuje da od zanata ima »toliko, koliko je dovoljno za priekre potrebe«. Prema njegovim podacima nalazimo ovaj sastav i brojnost obrtničko-radničke skupine (podatke sam preglednije grupirao, bez većih klasifikacijskih nakana):

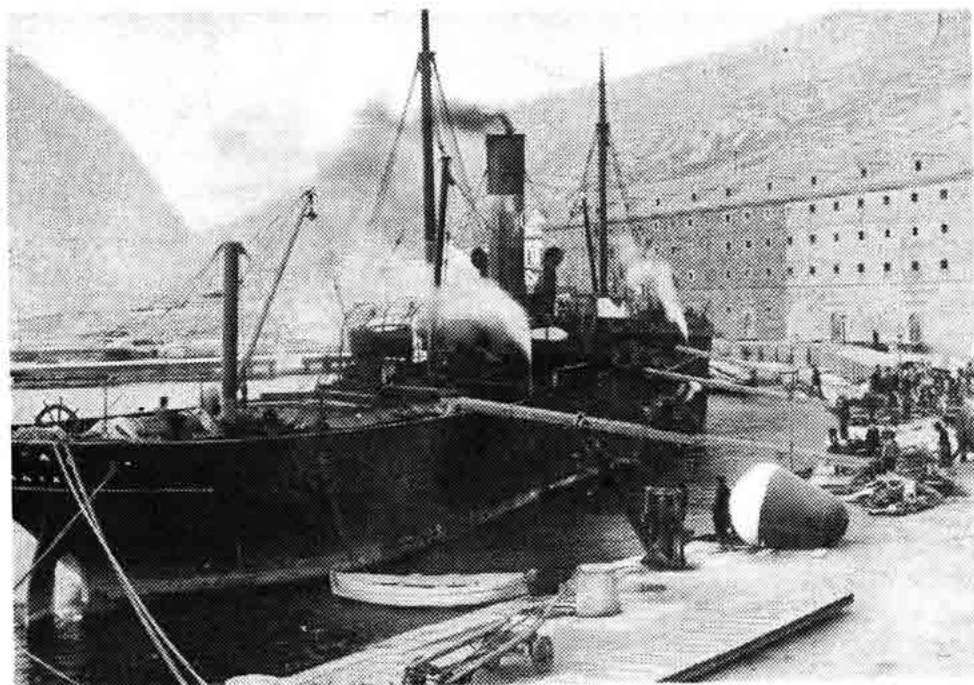
Prehrana — 6 pekara, 4 mesara, 15 ribara	= 25
Obrada drveta — 1 tokar, 5 bačvara, 5 stolara, 4 veslara	= 15
Odjeća, obuća i koža — 1 klobučar, 1 opančar, 5 krojača, 6 postolara, 1 kožar, 2 sedlara	= 16
Obrada metala — 2 zlatara, 2 urara, 3 bravara, 3 kovača, 3 limara	= 13
Gradnja i održavanje kuća — 1 dimnjačar, 1 slikar soba, 4 zidara, 1 tapetar	= 7
Uvezivanje i prodaja knjiga, tiskanje: »1 knjigoveža (zajedno knjižar i vlastnik tiskarne)«	= 1

Op.: riječ je, dakako, o Hubertu Lusteru.

Brijači	= 4
Obrtnici ukupno (u širem smislu pojma obrta)	= 81
Ugostiteljstvo — gostioničara, 35 vinar, 3 kavanara	= 42
Trgovina — 60 trgovaca, »1 skladištar duhana i biljega«, 11 prodavalaca duhana	= 72
Ljekarništvo — 1 ljekarnik	= 1

Magdić bilježi »osim toga još 3 tvornice: meda, tiesta i piva«, bez drugih podataka. Dakako to su mali pogoni, tvornice su u određenom pravnom smislu.

⁷ Zakonski članak VIII: 1872. zajedničkoga hrvatskougarskoga sabora ob obrtnom zakou, §§. 76—83 (donosi ih J. Cazi, n. dj., 404—405). — M. Magdić, n. dj., 36, samo spominje da u Senju postoji obrtnička zadruga.

Sl. 11 — Parobrod »Catania« u senjskoj luci. Utovar drvene građe oko 1920.

Upozorava da u pravilima nisu utvrđene redovite bolesničke potpore, nego odbor od slučaja do slučaja određuje iznos potpore. Članovi međutim plaćaju upisninu (jedna forinta) i mjesečni prinos (30 novčića). Drži da ima suvišnih i loših paragrafa i da bi trebalo posebno analizirati pravila kako bi se članovi uvjerali u potrebu njihova mijenjanja »tako, da današnjemu duhu vremena odgovarala budu«. Dopisnik dakle želi da se zadruga uredi kao druga obrtničkoradnička društva s potpornom, kulturnom i sekundarnom sindikalnom funkcijom.

Društvo je imalo svoje prostorije i čitaonicu, tj. »priličan i lep broj časopisih za pouku i zabavu, kojima se vrieme prikratiti može...« Dopisnik međutim ističe da je malo posjetilaca — samo poneki odbornici i redoviti članovi.

On iznosi i niz preporuka senjskim radnicima.

1) Valja bodriti neaktivne radnike, one »koji još driemlju«, da češće idu u društvo, »jer samo kroz veće udruživanje i slogu postići će se sveobći interes«. 2) Treba nastojati da se svaki radnik pretplati na list. 3) Listu treba slati dopise, iznositi razne poteškoće »koje će se s vremenom na svoj način odstraniti«. Dopisnik upućuje i u način pisanja: »Nemora to biti napisano bog zna kako učeno i liepo, nego samo da je od važnosti te da se razumije, a naš će nam 'Prijatelj' rado izpraviti što mi falimo«. S tim u vezi ponovno ističe šire značenje lista: »Mnogi od nas ima sada priliku u svojem materijem jeziku potužiti se ostalim drugovom trojednice, i savjeta zaiskati, kad

uztreba, jer se veli, 'više ljudih, više znade, a svi ljudi sve znadu', što do sada nebijaše nam moguće, jer neimadosmo nikoga, a sada imamo 'Prijetelja'«. 4) Preporučuje da se svaki radnik okani »političkoga strančarenja«, zato »jer za to cijelo nikomu od nas radnikah u prilog neide«, tj. on odvrća od građanskih stranaka i politike. 5) U vezi s tim preporučuje da radnici rade za sebe: »... neka nastoji s v a k i o promicanju materijalnoga svoga boljka i duševnoga naobraženja, a kada budemo na tom radili i sve sile tomu posvetili, žeti ćemo dobar plod«. On dakle misli na ono »promicanje materijalnoga boljka i duševnoga naobraženja« koje će unaprijediti radnički pokret i osposobiti ga za šire društveno djelovanje. Zato i završava s pozivom radnicima u Hrvatskoj koji sadrži poznato geslo (njime se služe i socijalisti): »... napred k prosvjeti, a s njom k slobodi!«

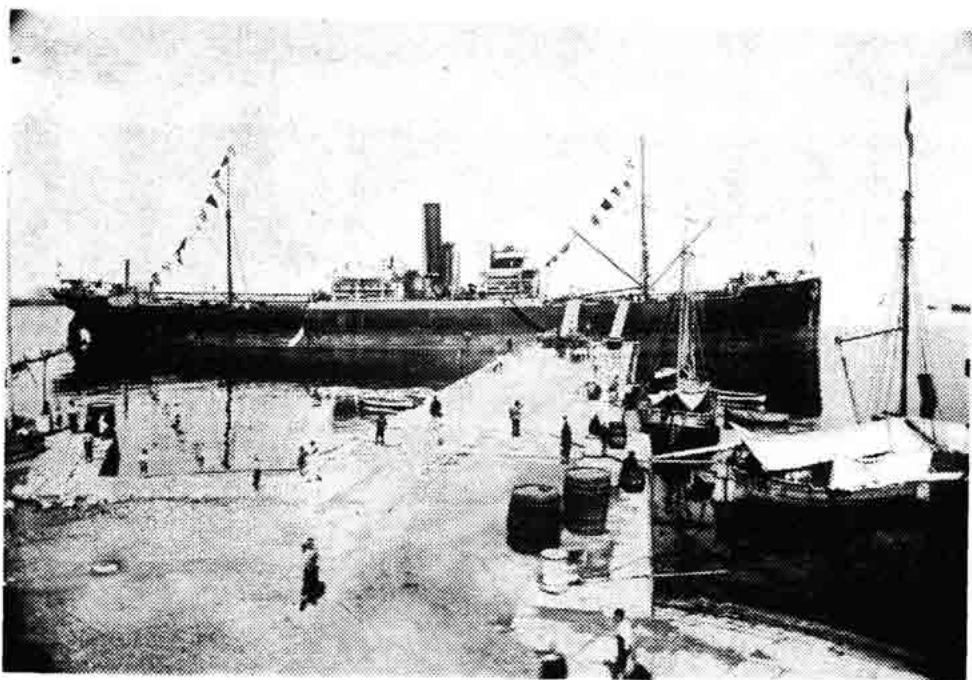
Uredništvo je dodalo dvije preporuke dopisniku: neka nastoji uvesti u zadrugu što više članova; kad društvo ojača, treba mijenjati pravila i u njima točno regulirati bolesničke potpore (to pitanje nije nevažno, jer o njegovu rješavanju uvelike ovisi hoće li društvo biti samo humanitarno ili će postati organizacijom koja osposobljava radnike za određeno samostalno društveno djelovanje).

U literaturi su gledišta senjskog dopisnika bila kritizirana,⁸ ali ne s pravom. Prvi je prigovor da dopisnik »pogrešno upoređuje obrtničku zadrugu s radničkim društvom«. To nije pogrešno, jer je senjska zadruga po sastavu članova i djelatnosti veoma slična radničkim potporno-kulturnim društvima. Dopisnik želi da se senjska zadruga razvije u organizaciju takvog tipa (proširenje radničkog članstva, reguliranje potpora — pitanje od posebne važnosti upravo za radnike, više obrazovnog interesa i društvenosti — vidi se da ima u vidu šire društveno značenje radničkog obrazovanja i udruživanja). Drugi prigovor dopisniku: »ne pravi razliku između radnika i poslodavaca«. Iz dopisa se ne vidi to, nego nešto drugo. U Senju ima malo poslodavaca, pa tako i malo najamnih radnika. Prevladavaju obrtnici neposlodavci, tj. radnici koji pokušavaju raditi samostalno. To je, kako je rečeno, labilan sloj, bliži po svom stvarnom položaju najamnim radnicima nego obrtnicima poslodavcima, pa socijalisti nastoje i takve radnike-obrtnike okupiti. Treći prigovor: ograđujući se od političkog strančarenja, dopisnik pokazuje da nije shvatio karakter lista i zagrebačkog radničkog društva. Ni to ne stoji. U to doba nema u Hrvatskoj radničke stranke, politikom se bave građanski političari i stranke, a radnički aktivisti, socijalisti ili bliski socijalistima, ne bave se stranačkom politikom, nego rade na početnim oblicima samostalnog radničkog organiziranja i djelovanja koje u tadašnjim okolnostima smatraju mogućima. Dopisnik zapravo odvrća radnike od građanskih opozicionih struja (na Hrvatskom primorju prevladava oporbena struja Milana Makanca, manje-više povezana s pravašima, koji kao stranka — posljedica Rakovičke bune — tada ne djeluju).⁹ On se zalaže za samostalno društveno djelovanje radništva, na početnoj razini, ali i s određenom širom perspektivom.¹⁰

⁸ J. Cazi, n. dj., 288, a prema njemu I. Jelić, n. dj., 133, bilj. 42.

⁹ Usp. V. Ciliga, O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, *Historijski zbornik*, XXI—XXII/1968—69, 150 i d.

¹⁰ Pretpostavka da je autor S. Stiglic (v. bilj. 4) potpuno objašnjava ova pitanja. Stiglic je jedan od aktivista u tipografskom društvu (osnovano 1868, konstituirao se 1870. Član je društvenog odbora 1871, 1872. i 1873, sudionik (i jedan od 14 uhapšenih) u generalnom štrajku zagrebačkih tipografa 1871/72. Među osnivačima je obrtničkoradničkog društva u Zagrebu (blagajnik u prvom društvenom odboru 1873).

Sl. 12 — Parobrod »Dubac« privezan uz gat sv. Nikole. Utovar drvene građe oko 1920.

Daljnijh podataka nemamo, izuzev u jednom komentaru u povodu nove godine.¹¹ U njemu je naime senjska zadruga spomenuta među primjerima (nema ih mnogo) da se i u drugim gradovima u Hrvatskoj »radnici počimaju kretati, i to kretanje udruživanjem svojim dokazuju« (drugi su primjeri osnivanje — ili pripreme za osnivanje — obrtničkoradničkih društava u Osijeku, Varaždinu, Petrinji i Glini). — Ako je dopisnik, kako pretpostavljam (v. bilj. 4 i 10), S. Stiglic, lako je moguće da je nakon njegova odlaska u Kraljevicu kontakt zagrebačkog radničkog kruga sa Senjom bio prekinut.

B) SENJSKI I DRUGI PRIMORSKI TIPOGRAFI U HRVATSKOM TIPOGRAFSKOM DRUŠTVU (1874—1914)

Ovu bih temu proširio podacima o primorskim tiskarama, osnovanima 70-ih godina, tako da se dobije prirodna cjelina teme.

1) Obnovi tiskarske djelatnosti u Hrvatskom primorju 70-ih godina XIX. st., prethodi i uključivanje nekih Primoraca u tipografsku struku. Zanimljivo je da se među prvom trojicom naučnika u Gajevoj tiskari, primljenih u nauk 1. siječnja 1838, kada je tiskara započela s radom, nalazi i Senjanin Antun Kuzma Accurti. On je završio naukovanje 3. siječnja 1841. i radio je i dalje kod Gaja, u čijoj je tiskari naukovalo još nekoliko Primoraca (među njima

¹¹ RP, I, 3. I 1875 (Pregled).

je u javnom životu najaktivniji Stjepan Stiglic.¹² Među drugim Primorcima tipografima posebno treba spomenuti Gavru Grünhuta (Senj 1849 — Beč 1906), koji je naukovao u tiskari Abela Lukšića u Karlovcu¹³

2) Samu obnovu tiskarstva u Hrvatskom primorju potpomogli su kao stručnjaci pojedini članovi »Tipografičkog društva za međusobno podupiranje i naobraženje u Zagrebu« (to je prvi naziv društva od konstituiranja 1870. do drugih pravila 1874).¹⁴ »Primorsku tiskaru« u Kraljevici uredio je Franjo Topolščak i bio je godinu dana njezin prvi poslovođa.¹⁵ U Kraljevicu je došao i Gavro Grünhut, koji je u Zagrebu pripadao istom krugu kojem i Topolščak.¹⁶ S. Stiglic je 1873. otišao u senjsku tiskaru kao slugar, a 1874. postao je poslovođa u kraljevičkoj »Primorskoj tiskari« naslijedivši dakle na tom radnom mjestu F. Topolščaka. Tamo radi do 1877. kada, zajedno s Rudolfom Desselbrunnerom, prelazi u Bakar, gdje oni osnivaju vlastitu tiskaru (u listopadu t. g.).¹⁷ Desselbrunner je bio član tipografskog društva u Zagrebu.¹⁸

Kada je »Primorska tiskara« 1878. prenesena na Sušak, Gavro Grünhut angažirao se u djelatnosti koja je time na Sušaku omogućena. Prvi je odgovorni urednik glavnog pravaškog lista »Sloboda«.¹⁹

¹² Usp. za Accurtija: V. Oštrić, Tipografi u Gajevoj tiskari i njihova akitvnost od 1838. do 1872. Kaj, 10/1972, 37. Izvor: Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH), fond Savez grafičkih radnika Jugoslavije (SGfRJ), kutija 33, A/14, knjiga ugovora Gajeve stamparije, 27. Njegove potpise nalazimo do 1847. Neki od njih pokazuju spomenuto dvostruko ime. Accurtijev je otac, također Antun, senjski trgovac, Gajev prijatelj, a kasnije i namještenik (J. Horvat-J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa za povijest književnosti hrvatske, 26, Zagreb 1956, 20—21). — Zanimljivi su podaci o tipografskom i općem obrazovanju A. Accurtija mlađeg: znao je glagoljicu, ćirilicu, »grčicu« (tj. grčko pismo), strane jezike. Izvor: Obrtnički vjestnik, 35, 37, VIII 1910) Gaj kao knjižgotiskar; to je diskusiono-memoarski članak, za autora smatram Milu Maravića, jednog od osnivača tipografskog društva u Zagrebu). Još 1878. spomenut je u jednom katalogu kao osobito vješt slugar (n. dj. u bilj. 23, 46).

Drugi Primorci, naučnici kod Gaja, koji se mogu utvrditi (kod svih naučnika u knjizi ugovora nema podataka odakle su): August Kaballin, sin trgovca, rođen u Novom, 1841. star 15 god., naukovao 3. I. 1841 — 22. III. 1845 (ostao kod Gaja); Petar Kaballin, sin trgovca, rođen u Novom, stupio u nauk 24. X. 1842; Joseph Potošniak (sic! očito Josip Potočnjak), rođen u Novom, stupio u nauk 24. X. 1852; Stefan Stiglic iz Bakra (drugi izvori preciziraju da je u obližnjem mjestu Praputnjaka), naukovao 26. III. 1861—18. III. 1865 (1871. radio u tiskari Voncina, v. o njemu bilj. 4 i 10); Ferdinand Kleinhampele iz Rijeke, naukovao 2. XI. 1866 — 19. VIII. 1871 (ostao kod Gaja), sudjelovao je u spomenutom (bilj. 10) štrajku. Podaci iz navedene knjige ugovora, 31, 37, 39, 91, 99. Zapisu su vođeni na njemačkom, što je utjecalo na oblik nekih imena. A. K. Accurti i A. Kaballin članovi su bolesničke blagajne u Gajevoj tiskari, 1850.

¹³ To znači da je naukovao u razdoblju do 1867, jer je te godine novi vlasnik — Karl Bokau — prebacio tiskaru u Zagreb.

¹⁴ O širem kulturnopovijesnom značenju tih primorskih tiskara — Kraljevica, »Primorska tiskara«, 1873—1878; Senj, tiskara Huberta Lusteru, od 1873, kojoj prethodi — najvjerojatnije 1873 — malo poznata tiskara Jurja [I] Krmpotića; Bakar (tiskara djeluje 1877—1886), Sušak (1878. prenesena je na Sušak kraljevička »Primorska tiskara«) — pisao je više puta V. Antić. Naveo bih ovdje samo dva rada s više potankosti: Rad i djela senjskih tiskara XIX. i XX. stoljeća, Senjski zbornik, VI/1973—1975, 151—158 (prethodno: Tiskarstvo u Senju u XIX. i XX. stoljeću, Riječka revija, 3—4/1962, 81—86); Radnički pokret u Kraljevici i okolici i udio Pavla Gregorića i Josipa Broza, Zbornik I, Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941, Rijeka 1970, 590—593. Korisne podatke, u bibliografskom kontekstu, donosi M. Despot, Pokušaj bibliografije primorskih novina i časopisa 1843—1945, zbornik »Rijeka«, Zagreb 1955, 627 i d., 634 i d., 636, 637—638.

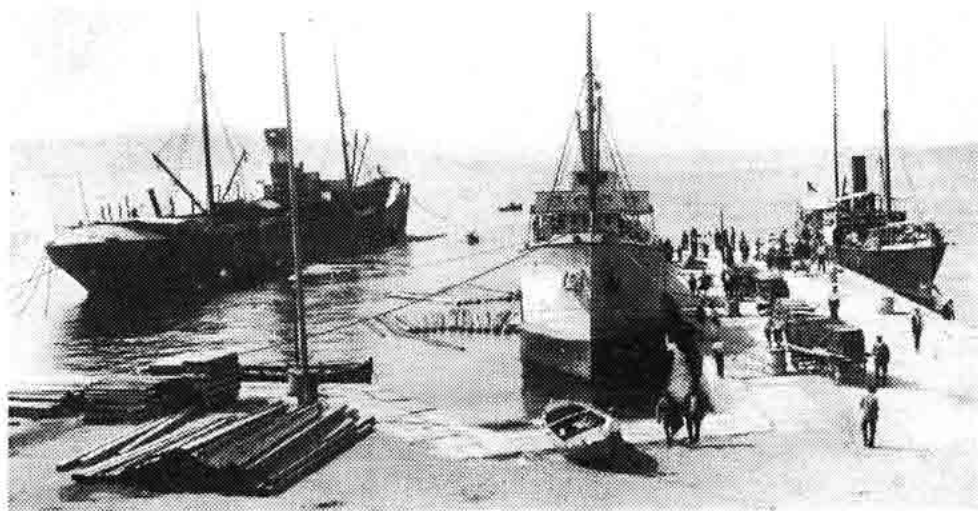
¹⁵ Tada je otišao i s Nikolom Plavšićem osnovao vlastitu tiskaru »Plavšić i drugi«, u Vinkovcima. F. Topolščak, S. X. 1840—27. I. 1911, rođen i umro u Zagrebu, naukovao je kod Gaja 18. XI. 1854 — 29. VI. 1859 (knjiga ugovora nav. u bilj. 12, 69), jedan je od osnivača tipografskog (prvi tajnik 1870) i obrtničkoradničkog društva u Zagrebu (prvi predsjednik 1873), sudionik u već spomenutom — bilj. 10 — štrajku. V. životopis u povodu 50-godišnjice rada i nekrolog, Hrvatski tipograf (dalje: HT), 10. XII. 1904, 28. I. 1911. Njegovu historiografski nepoznatu fotografiju objavio sam u časopisu »Kaj«, 3/1973, 11.

¹⁶ V. o njemu: V. Antić, Pojava socijalističkih ideja od 80-ih godina 19. stoljeća u Hrvatskom primorju, Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slav. Brod 1969, 257. V. i bilj. 13 i tekst s njom u vezi. Grünhut je jedan od članova utemeljitelja tipografskog društva, 1870, sudionik i jedan od uhapšenih u već spominjanom štrajku (kao i S. Stiglic — v. bilj. 12, 4 i 10), odbornik 1872. i 1873. V.: A. Krbavac, Spomenspis o četrdesetogodišnjici života i rada društva 1870—1910, Zagreb 1910, 48, 50—51, 56/57 (fotos), 57. Tamo je i niz podataka o Stiglicu.

¹⁷ M. Despot, n. dj., 634. Njegovu biografiju, u povodu 50-godišnjice rada, donosi HT, 25. III 1911.

¹⁸ Spominje ga zapisnik jedne skupštine, 26. IX, 1875, (AIHRPH, SGfRJ, k. 34, Zapisnici 1973—79, 114).

¹⁹ M. Despot, n. dj., 627; J. Horvat, Povijest novinstva Hrvatske 1771—1939, Zagreb 1962, 265 (op: »Sloboda« izlazi od 1. rujna 1878).

Sl. 13 — Senjska luka oko 1930.

3) Ovdje bi bilo dobro zastati i dati kraći pregled primorskih tiskara o kojima je riječ, na temelju podataka koje sam mogao za ovu svrhu srediti (bez pretenzija da ovaj odlomak prikaže potpunu povijest tih tiskara).

a) Osnivanje »Primorske tiskare« u Kraljevici 1873. poslovni je pothvat »Primorske štedionice«, osnovane iste godine, koja je utemeljila list »Primorac« (od 11. rujna 1873). Time je omogućeno da list izlazi u vlastitoj tiskari.²⁰ Tiskari su bili namijenjeni značajni zadaci: štampanjem novina i knjiga — znanstvenih, umjetničkih i stručnih djela — tiskara je znatno prešla djelo-krug malih, lokalnih tiskara, orijentiranih ponajviše na tiskanice i akciden-cije. Razumljivo je da su osnivači potražili dobre radnike — stručnjake, a da su ih uspjeli naći pokazuju imena F. Topolščaka i G. Grünhuta.²¹ Sigurno je da oni imaju znatan udio u realizaciji opsežne i vrijedne izdavačke djelatnosti »Primorske tiskare«,²² a osim njih i drugi tipografi koji su tamo radili kao što je drugi poslovođa S. Stiglič. Razvijenost poslovanja pokazuje statistika iz god. 1878. tiskara ima ravnatelja, jednog strojara, četiri slagara i dva na-

Grünhut je bio u Kraljevici do potkraj 1875 (vjerojatno do studenog), a onda se vratio u Zagreb (5. XII. predstavlja ga predsjednik tipografskog društva na mjesečnoj skupštini riječima »da je u novije vrijeme i vrlo radini član gosp. Grünhut, nadošao iz Kraljevice«). AIHRPH, SGFRJ, k. 35, Zapisnici 1873—1878, 127. Grünhut je radio u Dioničkoj tiskari. Uveden je još u »fmenik članova Društva tiskara i slovara Hrvatske, Slavonije i Dalmacije« za god. 1877 (AIHRPH, SGFRJ, k. 33, A/15). Tamo je precrtan, ali se sa strane nalaze oznake u vezi s prisustvovanjem društvenim skupštinama 25. II. i 27. V. 1877. Čini se da je otišao u sredini 1877 (između 27. V. i 23. IX). Grünhut je na Rijeci vodio knjižaru i nakladni zavod (spominju je K. Vidas, Stampa, knjižare i društva na Rijeci, zbornik »Rijeka« 1955, 452, s naznakom »spominju se 1878. i slijedećih godina«, i V. Antić, Rijeka u hrvatskoj književnosti XIX. i početkom XX. stoljeća, isto, 500, s podatkom da knjižaru vodi od 1876). T. Blažeković, Fluminensia croatica, Zagreb 1953, 43, bilježi jedno Grünhutovo izdanje iz 1878 (i list »Galeb«, 2, 15, VI 1878).

²⁰ Usp. Jubilej narodne čitaonice Kraljevica, 1861—1961, Kraljevica 1961, 46 (R. Barbačić i V. Cerić, Sto jesmo po moru jesmo), 101 (V. Jaković, Mojoj djeci i unucima).

²¹ Za Topolščaka i za Grünhuta v. bilj. 13, 15, 16, 19 i tekst s njima u vezi. Grünhuta spominje V. Antić u više radova (navodim tri: one iz bilj. 16, str. 257, te 19, str. 500, i Vinodolska Selca u borbi, Selca 1975, 83).

²² Usp. glavniju literaturu o izdanjima te tiskare: Jubilej, n. dj., 46, 62 i 64—70 (M. Jurković, Kraljevica u našoj kulturi i umjetnosti); V. Antić, nav. djela u bilj. 14, stranice 152, odnosno 592—593).

učnika, ukupno osam ljudi, s jednim strojem (Schnellpresse) i jednim ručnim strojem (Handpresse). Po broju slagara — a to je bitna skupina — na prvom je mjestu u banskoj Hrvatskoj izvan Zagreba (slijedi jedna osječka i jedna zemunska tiskara s po tri slagara), jednaka je nekadašnjoj Gajevoj tiskari koja je tada samo podružnica Albrechtove, a premašuje jednu zagrebačku tiskaru (s jednim slagarom).²³

»Primorska tiskara« bila je doskora pogođena stečajem »Primorske šteditonice«, utoliko što je prema zaključku izvanredne glavne skupštine, održane 28. VII. 1878, premještena na Sušak, a to je omogućilo da tamo od 1. IX. t. g. izlazi »Sloboda«.²⁴

b) Oko osnivanja tiskare u Senju otvara se zanimljiv problem. Utvrđeno je da je Hubert Luster uredio tiskaru 6. XII. 1874.²⁵ Međutim, postoje podaci da je Lusterova tiskara osnovana 1873, a i podaci o tipografima u Senju prije 6. XII. 1874.²⁶ Za sada smatram da postoji izravna veza između tiskare Jurja [I] Krmpotića i »Lusterije«, tj. da je Luster preuzeo Krmpotićevu tiskaru (Krmpotić 1874—76. radi kod Lustera).²⁷ Tu postoji kontinuitet u pogledu ljudi (Krmpotić, vlasnik knjigovežnice i tiskare — Krmpotić radi za Lustera; Luster je vjerojatno preuzeo i Krmpotićevu osoblje) i tehnike (ista tiskara — uređaji i drugo). Dulje trajanje i razvijenost Lusterova poslovanja potisnuli su sjećanje na Krmpotića pojam »Lusterija«.

Novi je činilac u tome sam Luster, »doseljeni Nijemac« iz Hopstena u Pruskoj, oženjen Hrvaticom (Antonija rođena Vrhovac).²⁸ Čini se da je bio poslovno okretniji od Krmpotića, koji mu je, pretpostavljam, prodao svoje poduzeće zbog poslovne krize. Luster je naime našao financijera u osobi Arminia Barca, vlasnika pivovare.²⁹ Tiskarom je sam upravljao. Nije to bio veliki pogon. Podatak iz 1878: »Posluje na jednom ručnom stroju«. Iste godine Luster zapošljava jednog slagara i jednog tiskara, te dva naučnika.³⁰

²³ Usp.: Tipografska izložba u Budimpešti. Popis izložaka hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim društvom tiskara i slovara priređenog posebnog odiela za Hrvatsku i Slavoniju [slijedi isti naslov na njemačkom], Zagreb 1878, 31 (Statistički pregled hrvatskoslavonskih tiskara od konca travnja 1878). Na žalost, kraljevička tiskara nije bila među izložiteljima. Samo je u »hrpi« Casopisi bilo izloženo šesto godište »Primorca« (tabela iz str. 49).

²⁴ Jubilej, n. dj., 46; A. Rački, Povijest grada Sušaka, Sušak 1939, 247.

²⁵ A. Glavičić, Vlasnici i zgrade u kojima su djelovale senjske tiskare u XIX. i XX. stoljeća, Senjski zbornik, VI, 1973—1975, 142. U bilj. 4 je i tekst spomen-ploče u povodu stote obljetnice današnje tiskare (1874—1974).

²⁶ Tipografska izložba, n. dj., 37 (piše: »Utemeljena god. 1873 — Gegründet 1873«); HT, 25. III. 1911 (Pedesetogodišnjicu...); to je biografija S. Stiglicja; piše: »te godine — 1873, op. V. O. — dobi namještanje u Lusterovoj tiskari u Senju, otkuda pređe kao poslovno u »Primorsku tiskaru« u Kraljevici, gdje je izlazilo opozicioni list »Primorca«). Uvodnik prvog broja »Radiša« (2. I. 1875) ističe da je list snovan »jur prije dvie godine« i da je najveća prepona osnivanju »bila ta, što još onda nije bilo tiskare u Senju«. Lusterovu tiskaru spominje kao već poslovno »uhodanu«: »Ova, hvala bogu postoji, sada i posluje kako se vlastnik nije izprva ni nadao«. Gradski muzej u Senju ima štampanu čestitku Lusterova osoblja Antoniji Luster za imendan 13. lipnja 1874 (pismo A. Glavičića, 17. XI. 1976; zahvaljujem drugu Glavičiću na podacima). Luster je na početku šk. god. 1874/75. poticao Dragutina Jambrečaka, profesora, na izdavanje političkog lista (Radiša, 16. IV. 1875). Senjski tipografi žele pristupiti tipografskom društvu u Zagrebu u početku lipnja 1875 (AIHRPH, SGRJ, k. 34, Zapisnici 1873—1879, 49).

²⁷ O Krmpotiću i tiskari: A. Glavičić, n. dj. Krmpotić je otvorio tiskaru 1873 (sudeći prema uvodniku prvog broja »Radiša« — v. bilj. 26).

²⁸ P. Tijan, Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda, u: Hrvatski kulturni spomenici, I. Senj, Zagreb 1940, 34; bilješke P. Tijana o senjskim štamparima, rukopis (zahvaljujem drugu Glavičiću na posudbi). A. Glavičić, n. dj.

²⁹ Tijanove bilješke i pismo P. Tijana A. Glavičiću 12. III. 1974. M. Magdić, n. dj., 36, spominje da Senj ima pivovaru.

³⁰ Tipografska izložba, n. dj., 37, 31. Usput: »Radiša. List za pouku i zabavu« (o njemu: M. Despot, n. dj., 638) podržava bana Mažuranića i Narodnu stranku i u oštrom je neprijateljstvu prema kraljevičkom »Primorcu« i senjskom »Vragoderu« koji su u opoziciji. »Radiša« je i pokrenut kao protulist »Primorca« koji, smatra urednik, »naočice podkapa probitak grada« (otvoreno pismo D. Jambrečaka J. Geržaniću, Radiša, 16. IV. 1875). »Vragoder: Humorističko-satirički list« (vlasnik i izdavač Jerman Barac, odgovorni urednik R. Lemaic) pravaški je orijentiran, udara porugama na »Radišu«. Zadnji sačuvani broj je 24. od 11. VII. 1875, ali nema u njemu podataka da bi bio zadnji.

Ostvario je raznovrsnu poslovnu suradnju. Radi npr. za senjsku štedionicu, za gimnaziju, za biskupije krčku i senjsku i za niz pojedinačnih naručitelja. Tiska brojne i raznovrsne akcencije, književna i stručna djela, a od periodike, 1875, zabavno-poučni (ali i politički) časopis »Radiša« i humorističko-satirički časopis »Vragoder« (očito mu ne smeta što su ti časopisi u međusobnom »ratu«). 1878. sudjelovao je sa širim izborom radova (92 izložka) na tiskarskoj izložbi u Budimpešti.³¹

c) Tiskara Stiglic & Desselbrunner u Bakru, osnovana u listopadu 1877, malen je pogon (1878. ima jednog slagara i jednog naučnika, a radi s jednim ručnim strojem),³² ali aktivan. Zastupljena je na spomenutoj izložbi u Budimpešti sa 73 izložka u skupini »Djela«.³³ Od 1. lipnja 1878. tiska regionalno značajan list »Galeb«, kojemu je Stiglic prvi odgovorni urednik.³⁴ Međutim, Stiglic se »nakon nešto preko jedne godine« povukao iz posla — »ostavi uslijed veoma nepovoljnih tiskarskih prilika tiskaru svome poslovnome drugu« — i vratio se u Zagreb.³⁵ »Galeb« je prestao izlaziti nakon 1879, a tiskara je poslovala do 1886. (1881—86. izlazi »Vragoljan. Humorističko-satirički list« pravaške orijentacije — više puta cenzuriran — kojemu je R. Desselbrunner vlasnik i odgovorni urednik).

d) Primorske su tiskare sudjelovale 1878. na već spomenutoj knjigotiskarskoj izložbi u Budimpešti, koja je zatim prenesena u Zagreb (tamo je

Sl. 14 — Jablanac, slikovito lučko podgorsko mjesto, oko 1910.

³¹ Isto, 37—39, 47, tabela iza str. 49.

³² Isto, 30.

³³ Isto, 30, 49. Na žalost nema pobližih podataka, jer su izložci stigli za vrijeme tiskanja kataloga.

³⁴ Zabilježeno je da je Stiglic besplatno slao »Galeb« tipografskom društvu u Zagrebu, za knjižnicu (AIHRPH, SGFRJ, k. 34, 243; zapisano 19. VI. 1878).

³⁵ HT, 25. III 1911 (Pedesetogodišnjicu...), Galeb, 11. I. XI. 1878 (Odstup i zahvala; objava S. Stiglic), 12, 15. XI. 1878 (oglas o promjeni tvrtke). Stiglic se povukao 1. XI, a Desselbrunner službeno promijenio tvrtku (ostaje samo njegovo ime). Ostaci su se razili sporazumno, bez sukoba. — Zadnji sačuvani broj »Galeba« je 24, 15. XII. 1879, ali se u njemu najavljuje treće godišće lista.

otvorena 7. VII. 1878). Zanimljiva je ocjena njihova sudjelovanja, koju je objavio bakarski »Galeb«. Ta ocjena nije još iskorištena u literaturi, pa je citirano u cijelosti: »Izložba nam dokazuje, da liepo napreduju i primorske naše tiskare: H. Luster u Senju i Štiglic i Desselbrunner u Bakru. Neizložiše doduše velekrasnih radnjah (jer neima za ove naručitelja u Primorju), nego izložiše tiskanice za svagdanju porabu, knjiga svjetovnih i duhovnih (Luster), i sve je to pravilno izrađeno. Računajuć inteligenciju naroda po broju tiskara, vidimo, da nam je kršno naše primorje najinteligentniji kraj domovine: tri tiskare u blizini: Senj, Kraljevica, Bakar. A to mu za čast služi!«^{35a}

4) U razdoblju obnove tiskarstva u Hrvatskom primorju provedeno je *prvo uključivanje primorskih tipografa u tipografsku organizaciju*. To je uključivanje, treba odmah reći, bilo privremena pojava (u razdoblju 1873—79), ali kao prva pojava te vrsti ipak je značajno.

»Tipografsko društvo za međusobno podupiranje i naobraženje u Zagrebu« nije bilo gradsko nego zemaljsko. § 3. njegovih pravila glasi: »Članom 'Tipografskog društva' je svaki u Hrvatskoj i Slavoniji u kojoj god knjigotiskarni radeći i redovito od nauka oslobođeni tipograf«. Prvi su pristupili u društvo osječki tipografi (odbor ih je primio 4. I. 1873. računajući im članstvo od 21. I. 1872).

Slijede tipografi u Kraljevici, koje je organizirao Franjo Topolščak.³⁶ Oni su prijavili pristup i odmah su i primljeni 28. listopada 1873, uz određene uvjete.³⁷ Odbor im šalje izvještaj glavne skupštine održane 1. II. 1874,³⁸ a inače komunicira s njima oko članskih uplata.³⁹

U tom su razdoblju i senjski tipografi pristupili društvu. Dragutin Lihl obavještava članove društva, na mjesečnoj skupštini 5. lipnja 1874, »da su senjski sudrugovi voljni pristupiti našem društvu, te da im se u tu svrhu pošalju pravila. Bude zaključeno, čim budu nova pravila potvrđena, da će im se želji udovoljiti.«⁴⁰ Senjane je organizirao Stjepan Štiglic.⁴¹ Pravila o kojima je riječ potvrđena su 29. X. 1874.⁴² Jedan neizravni podatak pokazuje da ih Senjani nisu čekali i da su stupili u društvo u rujnu 1874. a možda i prije.⁴³

Može se prosuditi da su i kraljevički i senjski pristup, rezultat osobnog utjecaja Topolščaka i Štiglica, jer kad su oni otišli, članovi u tim mjestima zanemarili su svoje dužnosti.⁴⁴

^{35a} Galeb, 5, 1. VIII. 1878, Knjigotiskarska izložba (Naše izvorno izvješće).

³⁶ Skupština društva 23. III. 1873. izabrala je Topolščaka za predsjednika, no on je društvenom odboru 6. VIII. najavio odlazak iz Zagreba, a 15. VIII. još je vodio polugodišnju skupštinu i kazao da odlazi (AIHRPH, SGFRJ, k. 34, Zapisnici 1873—1878, 8, 28, 29, 30). Grünhut je 23. III. 1873. izabran u odbor. I on je nazočan u društvu do 15. VIII, i, čini se, još 28. VIII (isto, 8, 29, 32).

³⁷ Isto, 36. Uvjjeti: »da imadu svakog četvrtgodišta račun ovom društvu slati tako o novcu kao i o osoblju. U slučaju bolesti kojeg člana imadu se liečničke svjedočbe proviene sa gradskim podpisom ovomu društvu poslati na ravnanje radi«.

³⁸ Isto, 42.

³⁹ Isto, 49 (5. VI. 1874: Topolščak »položio račun Kraljevičana« no oni nisu platili povećani prinos, jer nisu bili obaviješteni, pa im treba o tome javiti), 51 (21. VI. 1874: treba upozoriti blagajnike u Osijeku i Kraljevici da svakog mjeseca točno šalju novac glavnom blagajniku).

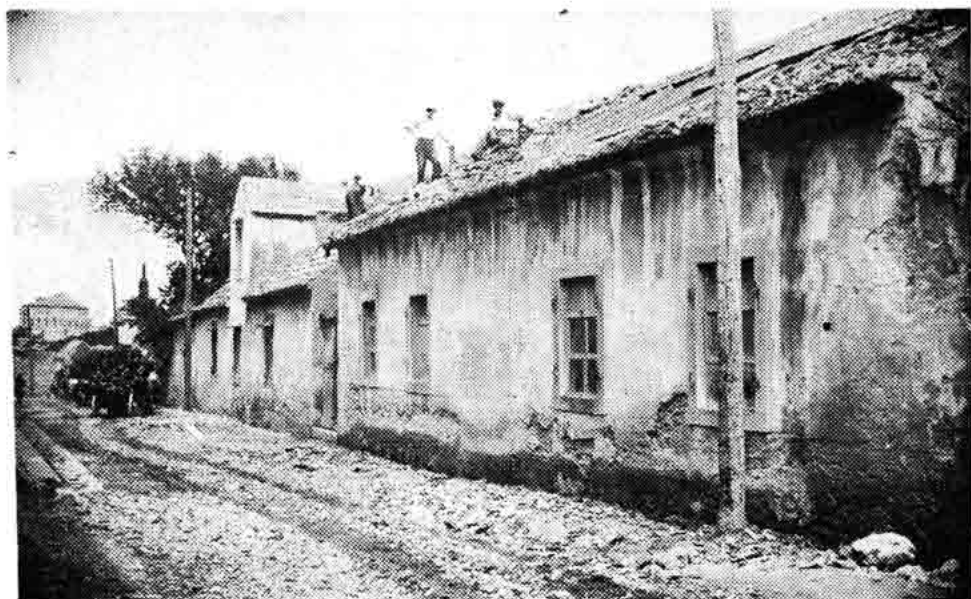
⁴⁰ Isto, 49.

⁴¹ Štiglica nalazim u zapisnicima do 28. X. 1873 (isto, 35), otišao je dakle u Senj te godine, nakon 28. listopada.

⁴² Vrijedila su do 1879. Društvo je i dalje otvoreno, štoviše, to je još naglašenije. Novo je ime »Društvo tiskarah i slovarah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za uzajamnu podporu i obrazovanje«. § 3. glasi: »Svakomu u trojednoj kraljevini poslujućemu tiskaru i slovaru prosto je u društvo stupiti«.

⁴³ Na glavnoj skupštini 31. I. 1875. rečeno je da Senjani duguju prinose za pet mjeseci (isti izvor, 64).

⁴⁴ Za Senj v. bilj. 43. Odmah zatim je rečeno za Kraljevičane »da su poslie izstupa g. Topolščaka iz tamošnje tiskare sasvim zaostali« (isto). Zaključeno je, za jedne i za druge, pismeno ih upitati hoće li i dalje biti članovi, a ako hoće, trebaju namiriti zaostatke.

Sl. 15 — Popravak krova stare ubožnice na Staroj cesti, u Senju oko 1925.

Organizatornu je akciju u oba mjesta pokušao obnoviti Stiglič, koji je prešao iz Senja u Kraljevicu. Iz Kraljevice je pisao društvu pismo (pročitano na sjednici odbora 1. IV. 1875). Dvojicu senjskih tipografa (jednog slagara i jednog štampara) nagovarao je da stupe u društvo, ali bez uspjeha. U Kraljevicu je teškom mukom nagovorio tamošnje tipografe (dva slagara i jednog strojara) da stupe u društvo. Pomoglo je dobivanje novih pravila.⁴⁵

Ti su nesporazumi (bilo je loših iskustava i s osječkim tipografima) izazvali neraspoloženje društva prema vanjskim članovima.⁴⁶ Došlo je i do nesporazuma oko Stigličevih uplata.

Važno je istaknuti da je nakon rješenja novčanih pitanja⁴⁷ podružnica u Kraljevicu bila aktivna sve do 1878, o čemu postoji niz podataka.

Treba napomenuti da je Topolščak i dalje organizatorno djelovao. Učlanio je vinkovačke tipografe (1876), a zatim osječke (iste godine). Kasnije se ponovno angažirao u Zagrebu. Stiglič će ga zamijeniti u Kraljevicu.

⁴⁵ Isto, 79. Stiglič javlja da je u Kraljevicu »žalostno stanje tamošnjih kolega«, navodi »da nitko ništa nedrži do društvena života, samo velika sebičnost vlada, svaki izbjegava društvu«. — Kad je nagovarao dvojicu Senjana, »svaki se otresao i nemareći za to, ostala stvar bezuspješna«. — Stanje u Kraljevicu »ni za ništice nije bolje od Senja«. Važan je podatak da »oni [tipografi] koji su izviše bili radi pomanjkanja posla budu na skorom otpušteni«. Može se prosuditi, dodajem, da je i to nepovoljno utjecalo na raspoloženje preostale trojice. Još uvijek je postojao nesporazum oko povećanja uplate. Tu je, dodajem, i Stiglič zatajio. Ta on je bio na sjednici odbora koja je odlučila o povećanju prinosa (19. X. 1873), a prema objašnjenju društvenog blagajnika (Tomo Franca), »upravo [ja] gosp. Stigliču koji je za onda u odboru bio naloženo, kad je polazio u Senj, da najavi Kraljevcanom kao i Senjanom da se po zaključku odborske sjednice od 19. listopada 1873. uplaćuje 30 novč.«.

⁴⁶ U diskusiji o Stigličevu pismu i Francinu objašnjenju rečeno je i to »da ovo društvo nema velike koristi od vanjskih kolega nego samo štetu« i zaključeno da »sva vanjska podružna društva« (taj izraz pokazuje da članovi u jednom mjestu čine podružnicu društva, u stvarnom smislu, jer u pravilima se podružnice ne spominju), moraju svake šeste nedjelje slati prinose, inače će ti članovi biti brisani iz društva.

⁴⁷ Isto, 83 (27. IV. 1875: Kraljevčani namirili dug), 84 (9. V. 1875: riješen nesporazum oko Stigličevih uplata — pogrešna poštanska dostava).

⁴⁸ Isto, 96, 109.

Nešto je ipak učinjeno i u Senju, nakon Stigličeva pisma pročitano 1. IV, jer je i taj grad bio zastupljen na »I. skupštini tipografa trojedne kraljevine«, 27. VI. 1875. Delegatu znamo prezime: Hauptfeld.⁴⁸ Odmah treba spomenuti da Senja, unatoč tome, više ne nalazimo u društvenim zapisnicima. Potkraj 1875. i dalje, nalazimo indirektne, ali jasne podatke da Senj ne pripada gradovima u kojima ima članova.⁴⁹

Kako rekoh, niz podataka pokazuje aktivnost kraljevičke podružnice na čelu s agilnim Stjepanom Stigličem. Stiglič je bio predstavnik kraljevičkih tipografa na spomenutoj I. skupštini (mogli bismo reći zemaljskoj konferenciji) tipografa.⁵⁰ Pozvani su tipografi iz 17 gradova, no došli su predstavnici samo iz pet (Zagreba, Siska, Varaždina, Kraljevice i Senja). Konferencija je sazvana na temelju §. 31. društvenih pravila iz 1874, koji predviđa takav oblik aktiviranja svih članova društva. Usvojeni su zaključci o pristupanju u društvo (»sada centralno«) svih gradova u kojima ima tiskara, o tipografskim naučnicima i — nakon rasprave — o nepristupanju tipografskog društva općem radničkom pokretu (zaključak koji je označio poraz tipografa — socijalista, no oni su ga, zbog čuvanja jedinstva organizacije, prihvatili).

U Kraljevici je također isplaćivan viaticum (putna potpora tipografima koji traže posao).⁵¹ Kraljevičani su pismeno sudjelovali u raspravljanju o pojedinih pitanjima. Bili su, npr., protiv povećanja tjednog prinosa i protiv toga da se društvo pretplaćuje na bečki tipografski list »Vorwärts!«, koji je još od 1868. bio, u stvarnim odnosima, i glasilo tipografa u Hrvatskoj, nego su predložili da se oni koji ga hoće, sami pretplate (u tom je prijedlogu vidan pravaški utjecaj). No, ti prijedlozi nisu prošli na skupštini 30. I. 1876.⁵² Društveni odbor komunicira s Kraljevicom zbog različitim pitanja (potreba opreza kod isplaćivanja viaticuma, jer ga traže i oni koji nemaju na to pravo; obavijest o novom odboru; sudjelovanje u sastavljanju statistike, na inicijativu budimpeštanskog tipografskog društva),⁵³ a iz Kraljevice Stiglič izvješćuje, npr., o novim članovima i o bolesnima, o plaćanju povećanog prinosa.⁵⁴ Kraljevičani su sudjelovali u novčanom podupiranju štrajkaša u tiskari »Agramer Presse«, 1877.⁵⁵

Zanimljivo je da je u početku 1878. u Kraljevici došlo do jednog radnog spora, koji je doduše objašnjen kao nesporazum, ali je ujedno pokazao da je u tom razdoblju društvo zanemarilo svoju sindikalnu funkciju (ograničivši se na potporna i kulturna — bez idejno-političkih tendencija).⁵⁶ Iz Kraljevice je, naime, stigao brzoglasnik da se tamošnjim članovima krnji plaća. Tadašnji je društveni predsjednik D. Lihl odgovorio da društvo ne može ništa učiniti, »pošto nije cienik od tamošnje tiskare podpisan«,⁵⁷ ali je savjetovao »neka

⁴⁹ Isto, 122, 131, 132, 133, 143, 201, isto, Zapisnici 1879—1882, 56, 57 (podaci za razdoblje 1875—79).

⁵⁰ Isto, 96, 109.

⁵¹ Isto, 122, 137. 1877. potpora je iznosila pol forinte (I. Kovačević, Suradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869—1878), Zbornik, 10 Slav. Brod 1973, 7.

⁵² Isto, 136, 137.

⁵³ Isto, 138, 143, 154.

⁵⁴ Isto, 160, 211.

⁵⁵ I. Kovačević, n. dj., 6.

⁵⁶ U razdoblju između 1877 (neuspjeha intervencija — pokušaj bojkota — u štrajku protiv tiskare »Agramer Presse«) i 1891 (nedovršeni generalni tarifni pokret u Zagrebu, kojemu slijedi generalni štrajk 1892/93) tipografsko društvo ne djeluje kao sindikat.

⁵⁷ Riječ je o zagrebačkom kolektivnom ugovoru iz god. 1872 (nakon prvog generalnog štrajka 1871/72) koji nije vrijedio izvan Zagreba, niti je društvo nastojalo da ga primijeni u banskoj Hrvatskoj. Tek je novi zagrebački kolektivni ugovor iz god. 1896. trebalo provesti i izvan Zagreba, što društvo i pokušava, no djelomično u tome uspijeva tek s kolektivnim ugovorom iz 1906. koji više nije zagrebački nego zemaljski. Ovo spominjem već sada, jer je važno za senjske tipografe.

Sl. 16 — Članovi Hrvatskog obrtničko-radničkog društva »Uskok« u Senju, oko 1920.

neupotrebljuju prisilna sredstva, već da se s liepim sporazume«. To je odbor odobrio. Lihl je primio i pisma dvojice kraljevičkih tipografa. Ivan Justić, tadašnji blagajnik podružnice, tvrdio je »da se plaća nikome ne krnji, već da je to u ime dvojice tamo izučenih g. Polašek brzojavio, kojima, da tiskara neće povećati plaće«. O toj je stvari pisao i Josip Turina. »Pošto odbor u tom nemože ništa učiniti već samo savjet dati...« zaključeno je samo da će Lihl odgovoriti na pisma.⁵⁸

Ovdje bi još trebalo spomenuti pojedine članove u Kraljevici, prema podacima koje imam. Stiglic je, kako je rečeno, na čelu kraljevičke skupine do kraja. Grünhut se vratio iz Kraljevice u studenom ili u početku prosinca (prije 5. XII.) 1875.⁵⁹ Bartolić je spomenut kao član 6. IV. 1876,⁶⁰ dok je 1877. primljen Ivan Justić kao novi član, a strojar Josip Gerček (došao u Kraljevicu 1876) kao prijašnji član jednog drugog tipografskog društva.⁶¹ Već spomenuti spor na početku 1878. omogućava da saznamo još dva imena: Polašek, te Josip Turina.

Broj članova se mijenjao. Izvještaj za godišnju skupštinu 11. I. 1877. bilježi u Kraljevici dva člana,⁶² ali imenik članova za 1877. ima 6 imena, četiri zabilježena po redu — Josip Gerček, Ivan Justić, Stjepan Stiglic, Rudolf Desselbrunner — a dva na kraju imenika — Đuro Polašek i Gabro Simony.⁶³

⁵⁸ AIHRPH, SGFRJ, k. 34, Zapisnici 1873—1878, 229 (Sjednica odbora 22. I. 1878).

⁵⁹ Isto, 124.

⁶⁰ Isto, 160.

⁶¹ Isto, 211 (Sjednica odbora 12. IV. 1877). Justića nalazimo od početka 1880. u Zagrebu, aktivan je u Hrvatskom tipografskom društvu, član je odbora te godine.

⁶² Isto, 201.

⁶³ Isto, k. 33. A/15.

Kada su Stiglic i Desselbrunner osnovali tiskaru u Bakru, ostali su članovima, pa nalazimo podatke iz godine 1878. da društvo ima članove u Kraljevici i u Bakru i da se u bakarskoj tiskari isplaćuje putna potpora.⁶⁴

Ubrzo je došlo do promjena. Izvještaj za skupštinu 3. VIII. 1879. navodi podatke o članovima potkraj 1878. Članova u Bakru nema (očito zato što se Stiglic vratio u Zagreb, a Desselbrunner zanemario svoje članske obveze, pa mu je članstvo utrnulo), a dakako ni u Kraljevici, gdje više nema ni tiskare, no zato se spominje jedan član na Sušaku (vjerojatno je to neki tipograf koji je tiskarom prešao iz Kraljevice na Sušak), no i taj je član u tijeku 1879. (prije 3. VIII.) prešao u Zagreb. Budući da je osječka podružnica bila raspuštena, na skupštini je konstatirano da društvo nema članova izvan Zagreba.⁶⁵

Ta je situacija odgovarala društvu koje je proteklih godina doživjelo konzervativnu retardaciju. Između ostalog, prevladala je tendencija zatvaranja društva u Zagreb. Sâm je ponovni predsjednik društva D. Kale ocijenio da će društvo tako uspješnije napredovati. Po novim pravilima (vrijede od 6. I. 1880; od tada do 1920. naziv je društva »Hrvatsko tipografsko društvo« — dalje HTD) novi članovi izvan Zagreba mogu se primiti samo ako ih ima barem pet.⁶⁶ Očito, htjelo se onemogućiti primanje novih članova izvan Zagreba (statistika iz 1878. pokazala je da nijedna tiskara izvan Zagreba nema više od četiri tipografa, osim kraljevičke koja 1880. više ne postoji). No istini za volju treba dodati da su utjecali i problemi s članskim obvezama vanjskih članova.

5) God. 1879. završeno je prvo uključivanje primorskih tipografa u tipografsku organizaciju. Do drugog će organiziranog, zajedničkog, uključivanja doći tek god. 1898. i slijedećih godina.

U međuvremenu treba zabilježiti neke podatke relevantne za Senj. God. 1880, 17. IX, primljen je u HTD Josip Smetana (očito onaj stariji), tada strojar u Hartmanovoj tiskari u Zagrebu.⁶⁷ On je prešao u Senj kao strojar u Lusterovoj tiskari, a članska je prava zadržao, jer je članom HTD postao u Zagrebu.⁶⁸ 5. I. 1886. primljen je u HTD Mesaroš iz Senja, očito kao član drugog društva (po prezimenu sudeći, najvjerojatnije ugarskoga) s kojim je HTD u vezama uzajamnosti (recipročno priznavanje članskih prava), a iste je godine zabilježen još jedan član u Senju, o kojemu nema daljnjih podataka.⁶⁹

Mogli bismo zabilježiti i jedan Lusterov kontakt s HTD: 1884. poklonio je društvenoj knjižnici 12 hrvatskih knjiga.⁷⁰

Ograničeni dodiri HTD s mjestima izvan Zagreba utjecali su, može se prosuditi, na pomanjkanje podataka o nekim događajima. Ništa nisam našao o štrajku u Lusterovoj tiskari,⁷¹ ni o kratkotrajnoj tiskari Marijana Župana (1884—1885, kada Župan odlazi u Gospić),⁷² a ni o tiskari Rudolfa Dessel-

⁶⁴ Tipografska izložba, n. dj., 14, 15.

⁶⁵ AIHRPH, SGFRJ, k. 34, Zapisnici 1879—1882, 56, 57.

⁶⁶ O svemu tome usp.: V. Oštrić, »Neima na svijetu ljepšega, nego li društveni život!« (Prilog biografiji Dragutina Kalea), Kaj, 3/1973, 43—44.

⁶⁷ AIHRPH, SGFRJ, k. 34, Zapisnici 1879—1882, 138. Fotografija, s legendom: Senjski zbornik, VI, 1975, 155.

⁶⁸ Zabilježen je kao član HTD i strojar kod Lustera u listu HTD »Tipografija«, 7. III. 1885.

⁶⁹ Tipografija, 31. I. 1886; AIHRPH, SGFRJ, k. 34, Zapisnici 1884—1889, 77. God. 1887. HTD je imalo spor sa Smetanom oko jedne bolesničke potpore (isto, 98, 105, 108).

⁷⁰ AIHRPH, SGFRJ, k. 34, Zapisnici 1884—1889, 35.

⁷¹ Spominje ga P. Tijan u svojim bilješkama (v. bilj. 28), ovako: »1882. g. kod Lustera štrajk. Luster uzeo nove radnike«. Po njemu i A. Glavičić, n. dj. 143, ali s drugom godinom (1884).

⁷² P. Tijan, n. dj., A. Glavičić, n. dj.

Sl. 17 — Članovi Hrvatskog obrtničko-radničkog društva «Uskok» na izletu u senjskoj Dragi 1919.

brunnera u Kraljevici 1884—87, kada je vlasnik umro, a tiskara prestala raditi.⁷³ Nema podataka ni o smrti H. Lusterera, o kratkotrajnoj upravi njegove udovice i prodaji tiskare Ivi pl. Hreljanoviću.⁷⁴ »Ipak jedan brzojav iz god. 1894. sadrži imena i radna mjesta petorice radnika u Hreljanovićevoj tiskari, te podatak o njihovoj političkoj — pravaškoj orijentaciji.^{74a}«

Pojedinačna primanja u HTD (točnije, zadržavanja članstva) na temelju kriterija koji su spomenuti kod Smetane i Mesaroša, nisu promijenila osnovni, negativni odnos prema primanju novih članova izvan Zagreba. Prijedlog da svaki tipograf koji radi u banskoj Hrvatskoj može postati član dva puta odbačen je na društvenim skupštinama (1884. i 1888). Ipak, već ti prijedlozi pokazuju kolebanje u tom pitanju. K tome, 1883. jedan je sličan prijedlog prošao. Do bitne će promjene doći kad oživi sindikalna funkcija HTD i u vezi s njom interes za organiziranje tipografa i izvan Zagreba.

Već 1896, nakon što se društvo oporavilo od posljedica neuspjeha u generalnom štrajku 1892/93, pojavio se i primljen je prijedlog da se u određenom razdoblju primi u HTD svaki tipograf iz banske Hrvatske, bez upis-

⁷³ Jubilej narodne čitaonice... (V. Jakovčić, n. dj. 101). U daljnjim bi istraživanjima trebalo uskladiti podatke o bakarskoj i kraljevičkoj tiskari R. Desselbrunnera, polazeći od podataka koje pruža njegov list »Vragoljan«.

⁷⁴ A. Glavičić, n. dj.

^{74a} Smetana, strojar (strojar), Lukša i Radović, slagari, Pekić i Jurčić, knjigoveže, pozdravljaju svečanosti u povodu polaganja temeljca za Starčevićev dom brzojavom koji sadrži i njihovu pravašku izjavu. Usp.: Izjave za Stranku prava. Pismeni i brzojavni pozdravi stigli na svetkovinu dana 26. lipnja 1894. Preštampano iz »Hrvatske«, Zagreb 1894, 85.»

nine (taj dio prijedloga je odbijen). Nakon toga povedena je agitacija za pristupanje tipografa izvan Zagreba. Te je godine novi kolektivni ugovor obvezivao HTD da ga provede izvan Zagreba, pa je agitacija nastavljena. Nove je mogućnosti za rješavanje tog teškog problema pružio list HTD, prvi nakon 12 godina, »Hrvatski tipograf«. Već drugi broj donosi proglas »Drugovima u zemlji!«, koji sadrži polazne podatke za ovaj dio naše teme. U njemu se konstatira da »mi danas u Zagrebu tek znamo, da imade u Karlovcu, Varaždinu, Rieci, Sušaku, Virovitici i drugdje drugova, tipografa i to je sve. To je isto toliko, koliko i drugovi dotičnih mjesta znadu o zagrebačkim svojim drugovima. No u kakovim prilikama živu jedni, to nije poznato drugim, i opet obratno«. Malo dalje redakcija moli »sve drugove u zemlji, da nam pošalju adrese drugova iz svih mjesta, gdje ima tiskara, naročito onih u Brodu, Đakovu, Rieci, Sušaku, Gospiću, Karlovcima, Koprivnici, Križevcima, Mitrovici, Ogulinu, Petrinji, Požegi, Rumi, Sidu, Senju, Sisku, Vinkovcima, Virju, Virovitici, Varaždinu i Zemunu. Sa najvećim dielom ovih mjesta ne možemo stupiti u kontakt, jer ne znamo za imena tamošnjih drugova«.75

Ta su nastojanja u Senju dala prve rezultate već te godine.

Najprije bih dao pregled senjskih tipografa (imena i drugi podaci o pojedincima do kojih sam mogao doći).76

SENJSKI TIPOGRAFI, ČLANOVI HTD, 1898—1914.

1) *Aleksandar Tajkov*, član HTD od 28. II. do 8. V. 1898. (prvi put u tipografskoj organizaciji), što se podudara s boravkom u Senju (odbivši koji dan puta do Senja i iz Senja u Zagreb, gdje je 8. V. dobio Potvrđnu knjižicu).77

2) *Stj[e]pan [Skalac]*, odobrena mu je obnova članstva u HTD 25. V. 1898 (bio je član, ali je izgubio članska prava pa mora pristupiti kao novi član). Nema daljnjih podataka.

3) *Josip pl. Vukelić*,78 obaviješten, na svoj upit, o uvjetima pristupa u HTD (zapisnik od 25. V. 1898), prijavio se za člana 28. II. 1899 i primljen je 21. III. 1899. Od ožujka t. g. — tj. nakon J. Uduća — bio je povjerenik HTD (sakuplja i šalje uplate senjskih članovah). U tijeku 1900. zanemario je članske obveze, ali ih je obnovio (odbor HTD je o tome odlučio 22. XII. 1900). Ponovno primljen (tj. u međuvremenu je opet izgubio članska prava) 21. X. 1905, kada je kolektivno primljeno sedam senjskih slagara. Tada je opet bio povjerenik HTD. 1906. postao suvlasnik tiskare i kasnije zanemario članske obveze, no obnovio je članstvo 15. X. 1907. Ponovno primljen u HTD 29. V. 1909, uz podatak da je u Zagrebu.

4) *Josip Uduć*, strojar, poslana mu upute o uplatama (zapisnik od 20. VI. 1898), bio je član prije zapošljavanja u Senju, vršio je članske dužnosti, u siječnju 1899. otišao je u Varaždin. Bio je *prvi povjerenik HTD u Senju* (tj. vodio je u dogovoru s odborom HTD brigu i o obvezama drugih članova).

5) *Milorad Petrović*, slagar, novi član HTD (30. IX. 1898), dobio upute o upisu, potvrđeno da je primljen 15. XI. 1898.

⁷⁵ Hrvatski tipograf (dalje HT), 31. I. 1898.

⁷⁶ Izvori: HT 1898—1914; AIHRPH, SGfRJ, k. 34, 35 (knjige zapisnika; detaljno su pregledani rukopisni zapisnici do 1900; redovitost objavljivanja zapisnika u HT čini izlišnim detaljno »pročešljavanje« svih stranica zapisnika, osim za neka posebna provjeravanja), 38, C/1, Zapisnik Cjeničnog odbora (T. K.) [Tarifne komisije]. Ne bih navodio izvore za pojedinačne podatke, osim kad to iznimno smatram potrebnim.

6) *Matija Maksimović*, slugar, zanemario svoje obveze, no odbor HTD mu je na njegovu molbu odobrio obnovu članstva (22. XII. 1900).

7) *Ljudevit Sorman*, slugar, prijavio se kao ponovni član 31. I. 1899.

8) *Josip Kuhar*, 28. II. 1899. zabilježena njegova članska uplata za siječanj t. g.

9) *M. Grbec*, zabilježen među senjskih članovima u ožujku 1899.

10) *Đuro Laj*, slugar, primljen u HTD kao novi član 20. VII. 1899.

11) *F. Stefan*, zabilježen 20. III. 1902. kao senjski član HTD u veljači t. g.

12) *Živan Madžarević*, senjski član HTD 1904, prvi put zabilježen 14. VI. 1904 (članarina za ožujak).

13) *Andrija Marschall* — senjski član HTD 1904, 12. XI. t. g. zabilježena njegova uplata za listopad. 7. X. 1905. zabilježeno da je u Zagrebu, gdje je umro 11. X. t. g. u 21. godini.

14) *Ivan Brodić*, slugar, novi član HTD (8. IV. 1905). 12. VIII. 1906. primljen u HTD »na temelju uzajamnosti« (to znači da je u međuvremenu radio izvan područja HTD, tj. izvan banske Hrvatske, ali je bio član druge tipografske organizacije i tako zadržao svoja prava). Od rujna 1906. povjerenik HTD (dakle nakon J. Vukelića).

15—20) *Josip Antić*, *Romeo Bezjak*, *Makso Fuchs*, *Franjo Kolaković*, *Krunoslav Lončarić*, *Josip Nelli* i *Josip pl. Vukelić*, slugari, istodobno primljeni u HTD (21. X. 1905). Šest novih imena (bez J. Vukelića).

21—22) Popis senjskih članova od 6. IV. 1907. sadrži dva nova imena: *Martin Ognjančević*, *Vilim Werner*.

23) *Vladimir Barbijani*, primljen u HTD kao novi član 17. IX. 1907.

24) *S. Novotny* — novo ime među senjskim članovima, 13. VI. 1908.

25) *Marijan Boras* — knjigoveški radnik u Devčićevoj knjigovežnici, 1908 (otpušten 17. XI. 1908 — v. u daljnjem tekstu).

26—29) Nova imena na jednom popisu članova, sa stanjem 28. XI. 1908: *Slavko Ban*, *Josip Milaković*, *Dragutin Rališ*, *Vladimir Stimac*.

30) *Ivan Stipanović*, slugar u Senju, primljen u HTD 30. X. 1909, uz naznaku da je bivši član.

31) *Stjepan Marković*, Senj, spomenut 2. IV. 1910.

32) *Ivan Blažević* — odbor HTD registrirao 7. IV. 1910. da su ga senjski članovi izabrali za povjerenika. Zabilježen kao nezaposlen, prema stanju 24. II. 1912.

33) *Ferdo Fuchs*, strojar, primljen u HTD 18. V. 1910, uz naznaku da je bivši član.

34) *D. Prakiš*, spomenut kao član HTD u Senju 12. VI. 1910.

35) *Josip Smetana*, primljen u HTD 23. XI. 1910.⁷⁹

36) *Tomo Stimac*, prvi put spomenut kao član 4. XI. 1911.

⁷⁷ Izvori iz bilj. 76 ne spominju Tajkova. Za boravak u Senju v. Politički lik Vase Stajića. Izabrani politički i ideološki spisi. Izbor i objašnjenja A. Lebl, Novi Sad 1963, 16, 20. Za članstvo u HTD. AIHRPH, SGfRJ, k. 33, A/20 (Potvrдна knjižica). Tajkov je mnogo putovao. Kasnije je u Zagrebu, djeluje u socijalističkom pokretu, pripada socijalističkom aktivu u HTD (postoji Klub socijalista tipografa), 1914. odlazi u Slav. Požegu. Tamo je kasnije djelovao kao komunist. Djelomična biografija: S. Ljubljanić. Aleksandar Tajkov (Osvrt na decenij njegova djelovanja u Požezi 1914—1929). Požeški zbornik, Slav. Požega 1961, 249—258.

⁷⁸ Fotorafija, s legendom: Senjski zbornik, VI, 1975, 148.

⁷⁹ Očito J. Smetana mlađi (slika, s legendom: Senjski zbornik, n. dj., 154), dok je J. Smetana stariji primljen u HTD 1880 (v. bilj. 67 i tekst s njom u vezi).

PODACI O BROJU ČLANOVA HTD U SENJU, 1898—1914.

1898. 3 člana (J. Uduć, M. Petrović, M. Maksimović), a spominju se još dva imena.⁸⁰
1899. 4 člana, zatim 5 članova (spominju se ova imena: Lj. Sorman, J. Uduć — otišao u siječnju t. g., M. Petrović, J. Kuhar, M. Maksimović, J. Vukelić, M. Grbec, Đ. Laj).
1900. ne spominju se senjski članovi, dva ranija člana (J. Vukelić i M. Maksimović) obnovila članstvo 22. XII. t. g.
1902. Spominje se samo jedno ime (F. Štefan), 20. III. t. g., kasnije ni jedno.
1904. 3 člana (spominju se dva imena: Ž. Madžarević i A. Marschall).
1905. Jedan novi član (I. Brodić), zatim se ne spominju članovi (izvještaj odbora HTD, 1. VII. t. g.), no 21. X. t. g. primljeno 7 članova (J. Antić, R. Bezjak, M. Fuchs, F. Kolaković, K. Lončarić, J. Nelli, J. Vukelić).
1906. 12 članova
1907. 9 članova (J. Antić, I. Brodić, M. Fuchs, K. Lončarić, I. Nelli, M. Ognjančević, J. Vukelić, V. Werner, te V. Barbijani, novi član).
1908. 4 člana, zatim 6 članova (S. Ban, M. Fuchs, K. Lončarić, J. Milaković, D. Rališ, V. Štimac).
1909. 3 člana (M. Fuchs, V. Štimac, K. Lončarić), zatim 4 (uz spomenute još I. Stipanović).
1910. 7 članova (spominju se tri imena: S. Marković, M. Fuchs, I. Blažević), zatim još dva nova člana (F. Fuchs, J. Smetana).
1911. 4 člana (M. Fuchs, K. Lončarić, I. Nelli, T. Štimac).
1914. 5 članova (M. Fuchs, K. Lončarić, I. Nelli, J. Smetana, T. Štimac).

AKTIVNOST SENJSKIH TIPOGRAFA, 1898—1914.

Dugo razdoblje stagnacije u organiziranju senjskih tipografa prekinuto je god. 1898. Tome su pridonijele promjene u HTD. Društvo se oporavilo od posljedica neuspjelog generalnog štrajka u Zagrebu 1892/93, sklopilo je 1896. novi kolektivni ugovor i preuzelo s njime obvezu da ga provede i izvan Zagreba. Od posebne je važnosti pokretanje vlastitog lista kao jednog od središta okupljanja tipografa. List je ujedno i kontinuirani izvor za njihovu povijest (do 1914), pruža niz podataka i o senjskim tipografima.

Na početku 1898, kako smo vidjeli, negativni podaci: list ističe da HTD ima članova izvan Zagreba samo u Osijeku i Vukovaru, o drugim gradovima ne znaju ništa, osim da i tamo ima tipografa. Istaknuta je potreba okupljanja tipografa u Hrvatskoj i Slavoniji u HTD. Za početak redakcija moli imena i adrese tipografa u pojedinim gradovima. Među takvim gradovima spomenut je i Senj.

⁸⁰ Treba dodati i A. Tajkova, no on je otišao iz Senja prije nego su spomenuta trojica postali članovi (no došao je u Senj nekako istodobno s Petrovićem i Maksimovićem, što znači da su se oni kasnije odlučili na pristup u HTD).

⁸¹ Karakteristične su upute društvenog odbora M. Petroviću (30. IX. 1898): »Drug Petrović Milorad, Senj. Primismo Vašu upisninu od 10 for. Nedjeljni prinos plaćate iz Senja 65 novč. [novčića — op V. O.] Saljite zajedno s drugom Udućom. Lječničku svjedočbu morat ćete svakako priposlati. Doba i mjesto rođenja neka je navedeno. Nijedan podnesak našeg društva ne mora biti biljevan, jer je naše društvo humanitarno«.

U tijeku te godine nekolicina senjskih tipografa pristupa HTD-u, prema uputama i odlukama društvenog odbora. Za početak, HTD želi u prvom redu dobiti nove prinostnike društvenim fondovima.⁸¹ Sindikalna će funkcija ipak postupno doći na red. Prijelaz k njoj predstavlja i kritika prilika u pojedinim tiskarama. Prinos je takvoj kritici i prvi dopis iz Senja.⁸² Sadrži oštru kritiku prilika u tiskari Ive Hreljanovića, »inače intendanta zagrebačkoga kazališta«.⁸³ Kritika sadrži nekoliko motiva.

1) Dopisnik kritizira upravljanje tiskarom. Kako kaže, »imamo svu silu gospodara«, pa ih i navodi: Anka, vlasnikova sestra;⁸⁴ »K. L.«, saborski zastupnik,⁸⁵ Fran Perić, knjigovođa u Hreljanovićevoj knjižari (no bio je poštanski činovnik); raniji »gospodar« bio je i Vasilije Čurčić, po zanimanju listonoša, pa knjigoveža (sumnjivo je gdje to izučio, dodaje dopisnik) i, čak, slagar (izučio je, »pripovieda se«, slagariju u Gospiću za pola godine, kaže dopisnik i s pravom se — dodajem — čudi, jer normalno naukovanje traje 4—5 godina). Dodajmo da je nestručnjačko upravljanje tiskarama česta meta tipografske kritike. Dopisnik zato napominje da je Hreljanović »kako nam vele«, učio, a ne izučio slagariju u Zagrebu.

2) Tiskara je u neredu (slagarskim izrazom »zaribana je«), jer se osoblje često mijenja. Četiri slagara imaju jednu svjetiljku (a Senj nema električne rasvjete).

3) Plaće su male (zaista daleko manje nego u Zagrebu). Čurčić je radio kao slagar za 5 forinti, pravi slagari za 7 1/2, 8 forinti, jedan i za 10, strojar za 12 forinti. Naučnik je »plaćen« 70 novčića tjedno, a zapravo je »jeftini sluga« za sve (vozi papir, razvozi tiskanice, mete, donosi vodu za kuhinju...).

4) Dopisnik navodi nekoliko primjera šikaniranja. Vrata tiskare su zatvorena, a ulazi se kroz knjižaru, zbog kontrole. Za 10 min. zakašnjenja odbija se jednosatna zaslužba (dodajem da je radno vrijeme 10 sati), posjetioci se odbijaju, radi se prekovremeno, ali i to uz šikaniranje (dopisnik kaže da su njih trojica radili jednom do 23 sata, dali su si donijeti litru vina, ali ga je »K. L.« zaplijenio).

Glavni primjer: »Drug K.« (to će biti, dodajem, Josip Kuhar) otišao je bez odzaka, ostavivši poslovnu knjigu. Kad ju je tražio, Hreljanović je zahtijevao odštetu za 14 dana otkaznog roka. K. je radije došao odraditi 14 dana, no uprava tiskare mu je ipak zaračunala »23 forinte za 14 dana, koje mora drug K. poslu da odplati, jer nije odradio 14 dana«. Inače je bio plaćen 10 forinti tjedno. U normalnom odnosu trebao bi odraditi 14 dana i dobiti za njih plaću.

Dopisnik dodaje zajedljivo: »Kako čitamo u zagrebačkim dnevnicima, gosp. Hreljanović usrećuje i u Zagrebu glumce sniženjem plaće, a ovi da se 'puntaju'«. Ne znamo tko je dopisnik, a probleme je riješio odlaskom; potpisao se ovako: »Jedan koji je otrešao prašinu H. tiskare«.

Neke njegove zamjerke mogu se učiniti sitničave, no i to su pitanja od određenog značenja u svakodnevnim odnosima i tipografiji i na njih paze. Sve skupa pokazuju karakterističnu nesređenost odnosa u tiskarama bez kolektivnih ugovora.

⁸² HT, 15. V. 1899.

⁸³ Njegovu pretežito kazališnu biografiju donosi S. Batušić, Senjani i Hrvatsko narodno kazalište, Senjski zbornik 1, 1965, 216—217 (fotografija, 217). Hreljanović je bio intendant 1898—1902. Kupio je Lusterovu tiskaru od njegove udovice Antomije rođene Vrhovac (H. Luster je umro 27. XII. 1892), uloživši znatnu svotu u kupnju (16.000 forinti) i seleći je u drugu kuću. V.: A. Glavičić, n. dj., 143.

⁸⁴ Anku, stariju sestru Ive (rođena oko 1853), spominje S. Batušić (n. dj., 216).

⁸⁵ To je dakle Ladislav pl. Krajac, saborski zastupnik (vladin pristaša) 1897—1902.

Nemamo takvih podataka o konkurentskoj tiskari Tereze Devčić. Zabilježio bih lakonsku ocjenu iz komorskog izvještaja za 1899: »dvie knjigo-tiskare senjske, uređene za radnje svake ruke i napredne svojim poslovanjem«. ⁸⁶ Ipak, to »napredno poslovanje« ima i svoje naličje, kako pokazuje jedna nesreća u Hreljanovićevoj tiskari. ⁸⁷ Desilo se noću, između 22 i 23 sata. Faktor (poslovođa) Ferdo pl. Antolković požurivao je naučnika (tek je 8 dana bio u poslu) da brže reže papir, konačno je sam uzeo obrezivati papir, dok je naučnik još imao ruku između noževa. Nož stroja za obrezivanje papira odrezao je naučniku 4 prsta lijeve ruke.

Za pravu sindikalnu aktivnost jedan je od preduvjeta ustaljena organiziranost. U razdoblju 1898—1905. toga još u Senju ne nalazimo. Podaci iz 1898. i 1899. pokazuju da je u Senju nastala podružnica HTD, koja je, npr., ovlasila S. Timeta, funkcionera HTD, da je zastupa na godišnjoj skupštini i podnijela je prijedlog o osnivanju podružnica (ne znamo pojedinosti). Taj je prijedlog bio na liniji nastojanja društvene uprave, ⁸⁸ no podružnica se nije održala. 1900. ne spominju se senjski članovi i tek potkraj godine, nakon pisma o spomenutoj nesreći, dvojica ranijih članova obnavljaju članstvo. ⁸⁹ Podaci se zatim gube, tek se 1902. spominje jedan član (novo ime), nakon toga nema podataka i tek godine 1904. nalazimo tri senjska člana, no 1905. u Senju opet nema članova. ⁹⁰

Inketa o radnom vremenu i plaćama, objavljena 1905, pokazala je, dakako, da i Senj zaostaje za glavnim štamparskim središtima. Radni dan je i u tiskari Devčić i kod Hreljanovića iznosio 10 sati (u Zagrebu 9 sati, od 1896, u Osijeku također 9, ali tek od 1905). Tiskara Devčić imala je manje plaće (6—18 kruna) od Hreljanovićeve (10—22 kruna). ⁹¹

Te je godine ipak došlo i do preokreta — u skladu, dodajem, s općim napretkom HTD, ali i općeg sindikalnog pokreta. 20. rujna 1905. sastali su se senjski tipografi, većinom nečlanovi, zaključili da će svi pristupiti HTD-u, raspravljali su o prilikama (bilo je slagara s 10 i 12 kruna tjedno), zaključili da su prilike nesnosne, ali da je prvi korak složan rad. ⁹² Urednik je tome dodao: »Mi se tome radujemo uvjeravajući senjske drugove, da im naša podpora u nikojem pravcu neće uzmanjkati. Za to uztrajno i složno!« Kako znamo, u HTD je 21. listopada t. g. primljeno 7 senjskih slagara, »svi uz oprost od upisnine«. ⁹³ Društveni je povjerenik bio Josip pl. Vukelić. 1905/6. broj je članova bio maksimalan: 12. Novim će povjerenikom postati Ivan

⁸⁶ HT, 31. VIII. 1900. — Druga tiskara može biti samo ona T. Devčić, koja nije osnovana 1909. nego 1895. (Hrvatski kompas. Financijalni ljetopis za 1913—4, Zagreb 1913, Protokolirane tvrtke). O njoj ću kasnije navesti još neke podatke, starije od god. 1909. Napominjem da bi za daljnja istraživanja senjskih tiskara valjalo konzultirati i komorske publikacije. Za senjsku komoru usp. M. Despot, Nekoliko podataka o postanku i radu Trgovačke komore u Senju krajem 19. stoljeća, Senjski zbornik, I, 1965, 225—231; ista, Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918, u: Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 273—275.

⁸⁷ HT, 20. XI. 1900 (»Natjeravanje krivo«. Pismo iz Senja).

⁸⁸ HT 15. VI, 31. VII, 30. IX, 15. XI, 15. XII. 1898, 31. I, 28. II, 31. III, 15. IV, 15. V, 30. VI, 15. VII. 1899.

⁸⁹ HT, 30. XI. i 31. XII. 1900.

⁹⁰ HT, 20. III. 1902, 30. IV, 14. V. i 12. XI. 1904, 1. VII. 1905 — Usput: HT, 15. VIII. 1903. donosi nekrolog F. pl. Antolkoviću strojaru Pfeiferove tiskare u Osijeku. Rečeno je da je bio »revan i točan član« HTD i društveni blagajnik u štampariji. Budući da u Senju nije bio član, mora da se promijenio povratkom u radnički status (faktor — strojar) i dolaskom u organiziranu tipografsku sredinu. On je bio osječki član HTD i oko 1889—90, dakle u »predsindikalnom« razdoblju.

⁹¹ HT, 11. III. (Radno vrieme u tiskarama Hrvatske i Slavonije) i 6. V. 1905 (Plaćevne prilike knjigotiskara naše pokrajine). Podaci o plaćama su iz god. 1903.

⁹² HT, 23. IX. 1905.

⁹³ HT, 21. X. 1905

Brodić.⁹⁴ God. 1906. uveden je i 9-satni radni dan, tj. proveden je i u Senju novi kolektivni ugovor za područje HTD.⁹⁵

Ipak, organizacija će doskora pretrpjeti udarac, koji će joj zadati jedan od članova — J. pl. Vukelić, koji će, promijenivši društveni status usponom »na više«, odmah promijeniti svoja društvena shvaćanja (veoma karakterističan socio-psihološki slučaj).

Prema senjskom dopisniku (s potpisom »Borac«) radne prilike »u tiskari T. Devčić & Co. »prilično su dobre, ali u *bivšoj* (naglasio V. O.) Hreljanovićevoj tiskari mogle bi se bolje urediti »da tamo zaposleni drugovi imaju iole više radničke samosvijesti«. Napominje da je s tiskarom I. pl. Hreljanovića i prije bilo neprilika, vlasnik nije bio stručnjak. 8. listopada 1906. prodana je tiskara, knjižara i knjigovežnica, a novi su vlasnici Krmpotić, trgovac »i slagar, bivši naš drug, Vukelić.« Istog dana predstavio je brat *bivšeg vlasnika* (naglasio V. O.) osoblju nove gospodare.

Ovdje nalazimo novih podataka za povijest te tiskare. Ivo Hreljanović je dakle prodao svoje poduzeće, što u dosadanoj literaturi nije bilo poznato.⁹⁶ Vjerojatno je to učinio zbog bolesti i odlaska u Zagreb, gdje je i umro (23. IV. 1908). Taj je posao obavio, može se prosuditi, njegov stariji brat Guido, koji je, uostalom, bio pravnik.⁹⁷ U kupnji su se udružili Juraj [II] Krmpotić (vrijedan je podatak da je trgovac), očito u želji da uloži dio trgovinom stečenog kapitala, i tipograf J. pl. Vukelić, očito željan društvenog »uspona«, »višeg« društvenog statusa (mnogi su tipografi postajali poslovođe i vlasnici tiskara, koristeći se najpogodnijim mogućnostima za sudjelovanje u vertikalnoj društvenoj pokretljivosti). Ovi nam podaci preciziraju dosadanje podatke o tiskari.⁹⁸

Novi su vlasnici već prvog dana (8. X.) izazvali sukob s radnicima. Krmpotić je odmah izjavio: »Mi kupismo posao, ali osoblje ne«. Dopisnik to oštro komentira: »Dakle taj si gospodin utvara da je radništvo janjeća koža ili kolomaz, s kojim može svaki kramar po miloj volji razpolagati«. Vukelić je Krmpotićevu izjavu počeo provoditi u djelo. Navečer je otkazao jednom knjigoveži, isplativši mu 4 krune (taj je radnik primao 14 kruna tjedno), te dvojici »novoslobođenih« (tj. upravo izučenih) slagara, isplativši im po dvije krune (oni su imali 8 kruna tjedno, bez opskrbe, a dopisnik dodaje da za Hreljanovića nisu mnogo naučili). »Da je to učinio Krmpotić« — nastavlja dopisnik — »ne bi bilo čudo, jer je trgovac robom, pa valjda misli, da se i sa radništvom trguje kao i sa robom i jer ne ima pojma o uređenim radnim prilikama, ali buduć je to učinio 'plemeniti' Vukelić, onaj Vukelić, koji je sam bio slagar, te si nije ni pravo otrešao prašine od ormara (slagarskog regala — op. V. O.), onaj koji je kao radnik obećavao, ako postane jednom gospodarom, da će njegovo radništvo uživati *osobite polakšice!* Gorke li ironije!

Slijedećeg dana pozvao je »drug B.« (to je očito J. Brodić) radnike te tiskare da prosvjeduju. Dva puta su intervenirali kod obrtne vlasti (tj. u gradskom poglavarstvu), te je Vukelić tamo obećao da će otpuštenima dati 14-dnevnu plaću. U subotu je to odgodio na nedjelju, izgovarajući se da ih

⁹⁴ HT, 4. XI. 1905. i d. (Prinosi vanjskih članova . . .), 16. VI. 1906 (Izješće upravnog odbora za godinu 1905), 12. VIII. 1906, 8. IX. 1906, i d.

⁹⁵ HT, 20. X. 1906. («Glas iz Senja»). Podatak je ponešto štur: »Prije par mjeseci uveden je i ovdje 9-satni rad. . . . Drugih podataka nisam našao. Kolektivni je ugovor, očito, proveden bez borbe.

⁹⁶ S. Batusić, n. dj., 217; A. Glavičić, n. dj., 143.

⁹⁷ O njemu: S. Batusić, n. dj., 217—218.

⁹⁸ A. Glavičić, n. dj., 143.

je dužan platiti prijašnji vlasnik. Dopisnik mu oštro predbacuje takav početak poslovanja, napominje da je i sâm Vukelić jednom bio »momentano otpušten radi svojih intrigua«, ali je tada znao da mora primiti odštetu za dva tjedna, te apelira na tipografe da vrše dužnosti prema svom društvu.

Početak i kraj dopisa pokazuju da senjska tipografska organizacija nije imala snage za odlučniju akciju protiv novih vlasnika tiskare.

Organizacija je i dalje postojala, što pokazuju podaci o uplatama. Podaci se nižu kroz godine 1907. i 1908. U tom je razdoblju nestala tiskara Krmpotić-Vukelić, razlazom ortaka i rasprodajom strojeva.⁹⁹ Podatak da je Vukelić obnovio članstvo u HTD 15. X. 1907. pokazuje da je kao poslodavac isprva zanemario članske obaveze.¹⁰⁰

Potkraj 1908. senjske je grafičke radnike uzbunio jedan događaj s političkom pozadinom. Pod naslovom »Tko je krivac?« objavljen je dopis s potpisom »Radništvo tiskare i knjigovežnice Devčić.«¹⁰¹ Govori o žalosnom slučaju koji »pokazuje, kako je daleko dotjerala mržnja na slobodno misleće radništvo«. U napetoj situaciji aneksione krize Čista stranka prava Josipa Franka organizirala je i u Senju »hrvatsku legiju« s ciljem da za račun Frankovog velikoaustrijskog političkog mešetarenja terorizira njegove političke protivnike (pristaše Hrvatsko-srpske koalicije, socijaliste, starčevićance i radićevce).¹⁰² Jedan knjigoveški radnik, Marijan Boras, zaposlen kod »T. Devčić & Comp.« zajedno s bivšim tipografom B. M., izazvali su u jednoj gostionici senjske »legijonaše« (»učiniše podrugljiv znak... a mjedeni znak zataknuše za kapu«) — ni prvi ni zadnji u tadašnjoj Hrvatskoj koji su se rugali frankovcima.¹⁰³ Opomenuti od nekog gosta, otišli su, no sutradan su se u njihovim poduzećima pojavile deputacije tražeći da budu otpušteni! U tvornici gdje je radio B. M. nisu uspjeli, ali kod T. Devčić jesu — uz prijetnju demonstracijama protiv tiskare i upornost (došle su dvije deputacije) i taj je radnik smjesta otpušten, uz 14-dnevnu odštetu. U tome je sudjelovao i M. Fuchs, »nazovi-faktor, ovdašnje tiskare«, koji je morao, smatraju dopisnici, u senjskom klubu Čiste stranke prava »sve i sva poduzeti, da se ovakav atentat na radničku samosvijest i na ugled tvrtke u kojoj je i on zaposlen ne dogodi«. No i on je poticao »svoje klubske drugove« protiv onog radnika. Tiskara je izgubila dobrog radnika, a i poslove, »svi ovdašnji veletršci i industrijalci — koji taj čin ne odobravaju — ne će se više služiti u ovoj tiskari...« Potpisnici tvrde da je M. Fuchs više puta »iza tuđih leđa jurišao«, da su zbog njega morali dati otkaz drugovi I. B., N. P. i J. S.,¹⁰⁴ oštro napadaju njegove postupke i ponašanje. M. Fuchs je objavio »Ispravak«¹⁰⁵ iz kojeg saznajemo da je zaista »odbornik Starčevićanske organizacije«, tj. mjesne organizacije Čiste stranke prava, prilično je licemjerman kad tvrdi da je M. Boras otpušten, »jer je netaktom došao u sukob sa građanstvom«, da nije znao za incident dok nisu došla »nekoja gospoda građani tvrđski« tra-

⁹⁹ Isto. Bilješke P. Tijana sadrže podatak da je ta tiskara radila do 8. III. 1908.

¹⁰⁰ HT, 19. X. 1907. J. Vukelić je ponovno primljen u HTD 29. V. 1909, s naznakom da je slagar u Zagrebu.

¹⁰¹ HT, 28. XI. 1908. Dopis je datiran 26. XI, a govori o incidentu koji se zbilo 17. studenog.

¹⁰² O »legijama« u novoj literaturi. M. Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 364.

¹⁰³ O ruganju frankovačkim teroristima (»Zizibambule«) i njihovim znakovima (»žulencije« — značke od žutog lima s hrvatskim grbom, a ispod njega s ukrštenom sabljom i puškom) zanimljivo je pisao novinar, a tada pripadnik »Mlade Hrvatske« K. Kovačić — Clochmerle u Zagrebu. Humorstički zapis iz vremena prošlog, Zagreb 1963, 119—124.

¹⁰⁴ I. B. će biti Ivan Brodić. Podaci o uplatama u listopadu i studenom 1907. upućuju na neki sukob u kojemu je M. Fuchs zamijenio Brodića kao povjerenik, a ovaj se odvojio i zatim otišao (u Zagreb).

¹⁰⁵ HT, 24. XII. 1908. Datirano 9. prosinca.

žeći Borasovo otpuštanje i da ga se ne tiče kako je i zašto tvrtka udovoljila tom zahtjevu. Tvrdi da nije odgovoran za odlazak I. B. i upućuje u toj stvari na »obrotnika F. Ž.«

Teško je reći o čemu se sve radilo. Nesumnjivo, M. Fuchs je teško povrijedio princip solidarnosti među grafičkim radnicima kad je riječ o organizaciji i o radnim odnosima, na što tipografi općenito veoma paze, između ostalog i zato što tradicionalno pripadaju raznim političkim strujama, ili su neutralni, pa nastoje održati jedinstvo zajedničke potporno-sindikalne organizacije.

Napomenuo bih da neki izrazi u pismu omogućuju pretpostavku da su ga sastavili socijalisti. Lako je moguće da ih je bilo u knjigovežnici, ako ne i u samoj tiskari.

Karakteristično je da se u to doba smanjio broj članova — 28. XI. ima ih šest, 9. I. 1909. trojica, koji plaćaju svaki za sebe. Tako je i u tijeku te godine i 1910. Ipak su senjski tipografi slali doprineze za proslavu 40. obljetnice HTD. Na pomanjkanje organizacije ukazuje i podatak da su zatajili u jednoj akciji solidarnosti. Za vrijeme dugog i oštrog štrajka u tiskari krčke biskupije »Kurykta« u Krku, 1909,¹⁰⁶ zadatak je tipografa na području HTD bio da odbiju tiskanje izdanja krčke tiskare dok traje štrajk.¹⁰⁷ Senjski tipografi su bili u vezi s Cjeničnim povjerenstvom HTD u toj stvari.¹⁰⁸ Ipak su u Senju prihvatili slaganje časopisa »Hrvatska straža«, što je krčki dopisnik oštro zamjerio.¹⁰⁹

Istom 7. travnja 1910. nalazimo podatak da su senjski članovi HTD izabrali za povjerenika Ivana Blaževića.¹¹⁰ Na obnovu organizacije ukazuje i podatak o 7 članova HTD u Senju,¹¹¹ pa vijest o prvoj zabavi senjskih tipografa,¹¹² o strogom ukoru odbora HTD (na inicijativu povjerenika), jednom članu zbog »nekollegijalnog ponašanja«.¹¹³ Senj je zastupljen na proslavi 40-godišnjice HTD u Zagrebu.¹¹⁴

Napredak organizacije u Senju osobito pokazuje zaključak donesen na sastanku 2. siječnja 1911, pod vodstvom povjerenika i blagajnika I. Blaževića, »da u tiskari T. Devčić & Co. u Senju ne smije biti uposlen nijedan slagar ili strojar koji nije član tipografskog društva«.¹¹⁵ Redakcija pozdravlja taj zaključak kao dokaz »kako je u njih razvijena staleška svijest i smisao za unapređenje interesa općenitosti...« i preporučuje da se i u drugim mjestima tako uradi.

Ovdje valja zastati i iznijeti niz podataka o senjskoj tiskari i tipografima god. 1910. Tiskara »T. Devčić & Co.« ide u red 63 tiskare u Hrvatskoj i Slavoniji u kojima je uveden cjenik, tj. kolektivni ugovor (onaj iz god. 1906)

¹⁰⁶ Usp.: V. Oštrić, Hrvatski tipografi i tiskara »Kurykta«, Krčki zbornik, 3, Krk 1971, 177—187.

¹⁰⁷ V. Oštrić, n. dj., 181; HT 13. VI. 1909.

¹⁰⁸ Na sjednici 3. VII. 1909. zabilježeno je da je stigao izvještaj iz Senja o tijeku štrajka na Krku i zaključeno je da se o njegovu sadržaju obavijesti trččansko društvo (Društvo tipografa Primorja«, tj. Trsta, Gorice i Istre) — AIHRPH, SGFRJ, k 38, C/1, Zapisnici Cjeničnog odbora 1907—1914, 397.

¹⁰⁹ V. Oštrić, n. dj., 186, bilj. 29; HT 24. VII 1909. »Hrvatska straža« je u početku 1909. postala »Glasilo Leonova društva u Senju«, pa je to jamačno olakšalo njen prijelaz u Senj, za vrijeme štrajka (to je, naravno, bila protuštrajkaška mjera). — Bilješka da će Ernest Crnković, tadašnji povjerenik trččanskog društva u Krku i »veza« Krčana s HTD, ići u Senj (AIHRPH, nav. zapisnici, 398) vjerojatno ukazuje na intervenciju zbog »Hrvatske straže«.

¹¹⁰ HT, 16. IV. 1910.

¹¹¹ HT, 30. IV. 1910.

¹¹² HT, 23. VII. 1910. Rečeno je da je zabava 24. srpnja u vrtu »Zlatne zvijezde«, s koncertom i plesom, da sudjeluje pjevački zbor Hrvatskog obrtničkog radničkog društva »Uškoke« i da se priređuje u korist fonda za proslavu 40. obljetnice HTD.

¹¹³ HT, 23. VII. 1910.

¹¹⁴ HT, 27. VIII. 1910.

¹¹⁵ HT, 28. I. 1911 (Iz Senja nam javljaju).

— naprama 39 tiskara u kojima nije uveden (među njima je i druga primorska tiskara — E. Moderčin u Sušaku). Cjenik vrijedi do 31. XII. 1913. Radno vrijeme je 9 sati, kao u većini tiskara. Tarifni minimum je 18 kruna za prvu godinu, 22 za drugu, 24 za treću i 26 za četvrtu godinu. Posebni satovi se plaćaju prema cjeniku. Osoblje: 6 slagara, 1 strojari, ukupno 7, od toga 5 članova HTD; 2 slagarska naučnika; 4 pomoćne radnice i jedan radnik. Ukupno 14 ljudi. Posebnog poslovođe nema (1909. je to bio, kako znamo, M. Fuchs). Rasvjeta je acetilenska. Tiskara ima dva brzotisna stroja, jednu mašinu »amerikanku« i jednu ručnu prešu. Pogon je na benzin. Tjedne plaće: jedan slagar ima 10 kruna, jedan 22, dvojica 26, jedan 27 i jedan 30. Dvojica naučnika upisana su u rubriku »bez svega«, tj. ne rade ni za plaću ni za opskrbu. Pomoćne radnice: jedna 4 krune tjedno, jedna 6, a dvije 10 kruna. Onaj jedan pomoćni radnik ima 20 kruna.¹¹⁶

Senjski su tipografi poduzeli i druge sindikalne akcije. I. Blažević je u početku 1911. predložio da se i u Senju uvede »isplatna postaja« za putne potpore, što je prihvaćeno u travnju.¹¹⁷ Lijep su uspjeh postigli uvođenjem skuparinskog doplatka (dodatka zbog skupoće). Povišicu su zatražili organizirano, svi i dobili je bez borbe. Povišica je iznosila 5 kruna. Minimum je povećan na 30 kruna tjedno, jedan slagar ima 34, drugi 36 kruna. Taj je uspjeh bio zapažen jer je postignut prije nego u Zagrebu.¹¹⁸ Neke promjene u sastavu senjske grupe (I. Blažević je, prema stanju 25. II. 1912, bio nezaposlen) čini se da nisu negativno utjecale. Povjerenik je 1913. i 1914. Maks Fuchs i on vrši svoje dužnosti. U vezi je s tarifnom komisijom HTD, koju na primjer 1914. pita smiju li se primati poslovi iz Zadra (u to je doba u tijeku tipografski štrajk u austrijskoj polovici Monarhije, pa je odgovor komisije dakako negativan).¹¹⁹ I senjski se tipografi spremaju za reviziju kolektivnog ugovora. Njihov predstavnik Tomo Štimac sudjeluje na općem sastanku tipografa (zemaljskoj konferenciji) 12. X. 1913, gdje se raspravlja o toj stvari, a i nakon toga je u vezi s tarifnom komisijom, koju izvješćuje o prilikama među senjskim tipografima, a ona upućuje kako treba postupati kod provedbe ugovora.¹²⁰ Novi je kolektivni ugovor stupio na snagu od Nove godine 1914. i proveden je doskora i u Senju.¹²¹ Tim uspjehom (i imenikom članova od 5. V. 1914) završavamo prikaz djelatnosti senjskih (a u prvom razdoblju i drugih primorskih) tipografa od prvih uključivanja 1873. i 1874. do uoči rata godine 1914. Treba napomenuti da prvo razdoblje (1873—79) čini očitu cjelinu (Kraljevica, Senj, Bakar, Sušak), pa ga nisam ograničio na Senj. U drugom razdoblju tiskare imaju samo Senj i Sušak, ali je Sušak slabije tiskarsko središte i sve do 1914. sindikalno neorganizirano, pa sam se mogao ograničiti na Senj (malobrojne podatke o Sušaku uključiti ću u rad o riječkim tipografima koji pripremam).

C) SENJSKA ĐAČKO-TIPOGRAFSKA SOCIJALISTIČKA GRUPA, 1897/98.

Ta je grupa, po svom postanku, sastavu i značenju, osebujna pojava u radničkom pokretu u Senju. Odmah mogu istaknuti da je to prva socijali-

¹¹⁶ A. Krbavac, n. dj. u bilj. 16, str. 117, 120, 123, 125, 127, 130. Svi su podaci izvađeni iz tablica. Senjski zbornik VI, 1973—1975, donosi nekoliko slika unutrašnjosti tiskare, sa strojevima i radnicima (144, 146, 147, 149).

¹¹⁷ HT, 11. II. (Sjednica 29. I.) i 22. IV. 1911.

¹¹⁸ HT, 11. III. 1911.

¹¹⁹ AIHRPH, SGfRJ, k. 38, C/1, Zapisnici Cjениčnog odbora 1907—1914, 235 (20. VIII. 1913), 321 (4. II. 1914).

¹²⁰ Isto, 264, 269 (12. X. 1913), 303 (9. XII. 1913).

¹²¹ Isto, 321 (4. II. 1914), HT, 7. II. 1914.

Sl. 18 — Krajačeva kuća i mlina. U pozadini stara cesta »Jozefina« i kameni most. Iza stijena gostionica, gdje su članovi senjske socijalističke grupe održali proslavu 1. maja 1898.

stička skupina za koju u tom gradu dosad znamo. Grupa je prvi put u Senju slavila 1. svibnja. Iako su osnovni izvori objavljeni 1963, podaci o njoj još nisu bili historiografski iskorištavani,¹²² izuzev kratkog spomena u jednom pregledu literature.¹²³

Grupu je osnovao Vasa Stajić, učenik osmog razreda senjske gimnazije. Stajić je postao socijalist u petom razredu gimnazije u Sremskim Karlovcima i okupio je jednu đačku socijalističku grupu. Na kraju sedmog razreda dobio je *consilium abeundi*. Odlučio je da ode u Senj, »što dalje od Karlovaca, da se ne dozna za konsilium abeundi«, a ako ga ne prime, da produži u Dubrovnik. Saznao je od jednog druga da Senj ima gimnaziju i da će u njoj 1897/98. prvi put biti osmi razred.¹²⁴ Išao je u Senj s drugom Nikolom Maksimovićem, a dočekali su ih drugovi i vršnjaci (idu u sedmi razred) Nikola Trbojević i Jota (Jovan) Delić, također raniji karlovački đak. Stanovali su kod stolara Ive Verhovca (Vrhovca). Stajić je i u Senju nastavio s dosta širokom socijalističkom i socijalnom lekturom. Učio je talijanski. Primaio je časopis »Critica Sociale« talijanskog socijaliste Filipa Turatia, čitao ekonomskog i sociološkog pisca Ahila Loria i književnika socijalistu Edmonda de

¹²² Politički lik Vase Stajica. Izabrani politički i ideološki spisi. Izbor i objašnjenja A. Lebl, Novi Sad 1963. »Deo prvi Vasa Stajić kao socijalista 1896—1904« sadrži i autobiografske tekstove »Kako sam postao socijalista«, 13—17 (napisano 1944), »Karakter moga socijalizma«, 17—18 (napisano vjerojatno 1905), »Kako sam doznao za Svetozara Markovića«, 18—19 (napisano vjerojatno između 1938. i 1943), »Pre pedeset godina«, 19—20 (objavljeno 1946). To su glavni izvori za ovu temu. Tome treba dodati i niz korisnih bilježaka A. Lebla.

Vasa Stajić (1878—1947), pisac, politički i kulturni historičar Vojvodine, idejno-politički je prošao zanimljive preobrazbe od socijalističkih ideja do sudjelovanja u NOP-u.

¹²³ V. Oštrić, Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do god. 1914. u našoj povijesnoj književnosti (I dio), Časopis za suvremenu povijest, 1/1973, 114.

Amicisa. Dopisivao se s Karlom Kautskim (primao je časopis Die neue Zeit). Preveo je brošuru »Obiezionismo socialismo« (Zamjerke socijalizmu) koja je objavljena u Kikindi 1897. ili vjerojatnije 1898. Nastavio je suradnju u novosadskom radikalnom listu »Zastava«, započetu 1896, člancima o socijalnim pitanjima, koji pokazuju očit utjecaj socijalističke lektire. U Senju su napisani članci »Osmočasovni radni dan«, »Revolucionarna uloga mašinerije«, »Daranjijev zakonski predlog o radnicima«. U Senju je stekao i sasvim nova iskustva. Ovako ih ocjenjuje: »Pre Senja naš je socijalizam bio čudnovat. Veze s radnicima nismo imali. Poneki zanatlijski momak je ulazio u naše harangiranje protiv kapitalizma, bez dodira sa životom masa. U Senju, kao čudom nekim sve se izmjenilo.«¹²⁵ Naime, Stajić se združio s trojicom tipografa koji su se također nastanili kod Vrhovca. To su bili Srbi Milorad Petrović iz Sombora, Matija Maksimović iz Šapca i Aleksa (Aleksandar) Tajkov iz Čuruga (Bačka). Ovdje smo ih već spominjali (u poglavlju B), kao članove HTD.¹²⁶ Oni su bili pjevači (najbolji je bio Maksimović) i sa Stajićem su osnovali tercet »koji se, doduše, zaustavio na Marseljezi, ali ono samo zato, što još nije znao Internacionalu i njen refren: S'e li lit final...«.¹²⁷

U svom razredu Stajić se već nešto prije zbližio s trojicom drugova koji, za razliku od ostalih, nisu bili pravaši. To su bili Vilko Tausani, Venca (Vjenceslav) Paher (Pacher) i Stanko Hudoba. Zanimljiva su njihova idejna opredjeljenja: kako Stajić kaže, rekoše mu da su radićevci, a on njima »i ja sam radićevac, tj. socijalista«.¹²⁸ Pojam radićevci ovdje znači da su pristaše Napredne omladine, struje u kojoj je jedan od prvaka i dotada u javnom životu najzapaženija ličnost Stjepan Radić. 1897/98. utjecajna je praška grupa omladine, nastala eksodusom brojnih zagrebačkih studenata nakon sudskog i sveučilišnog kažnjavanja spaljivača mađarske zastave na zagrebačkom Jelačićevu trgu 16. listopada 1895. U toj je grupi i S. Radić. Ne ulazeći u razmatranje ideja Napredne omladine,¹²⁹ istaknuo bih da omladina pokazuje znatan interes za socijalno pitanje, ima razumijevanja i sklonosti za socijalistički pokret: nije socijalistička ni marksistička, ali ima idejnih obilježja analognih socijalističkima.

Izjava trojice Stajićevih drugova da su radićevci, znači najvjerojatnije da im je poznat praški časopis »Hrvatska misao«, pokrenut 1897 (ali zabranjen u banskoj Hrvatskoj u početku srpnja 1897. pod optužbom da je socijalistički) i njegov nasljednik, također u Pragu, »Novo doba« (izlazi 1898).

Zbog svega toga, Stajićeva jednostavna izjava »i ja sam radićevac, tj. socijalista«, pokazuje složenu, ali ne i proturječnu idejnu orijentaciju.

Stajić, Tausani, Paher i Hudoba osnovali su klub »Bratstvo« koji je, kako kaže Stajić, »u Senju prvo propovedalo srpsko-hrvatsko narodno jedin-

¹²⁴ 1885 — u Khuenovu razdoblju — ukinuti su viši razredi senjske gimnazije, ali je 1894. dopušteno da se postupno uvedu, no uz znatan novčani doprinos grada. I jedno i drugo bila je politička osveta za prevlast pravaške opozicije u Senju (usp. Nehaj, I, 20. XII. 1906; V. Rivošeki, Kronika senjske gimnazije. Prigodom 100-godišnjice 1839—1939, Senj 1939, 29—30).

¹²⁵ Politički lik Vase Stajića, n. dj., 19.

¹²⁶ Tajkov je bio u Senju do početka svibnja 1898, kada je oputovao u Zagreb, a zatim izvan banske Hrvatske. Oni su došli »ubrzo« u Senj, kako kaže Stajić, tj. uskoro nakon početka školske godine. Nisu još bili organizirani radnici. Tajkov je uredio svoje odnose s HTD za razdoblje 28. II. — 8. V. 1898, a Petrović i Maksimović su pristupili u tijeku jeseni 1898.

¹²⁷ Politički lik Vase Stajića, 20.

¹²⁸ Isto, 16. — Sva trojica su rođeni u Senju, Hrvati.

¹²⁹ No upozorio bih na određenu noviju literaturu: B. Pribić, Idejna strujanja u hrvatskoj kulturi od 1895. do 1903, Časopis za suvremenu povijest, 1/1972, posebno 97—103; J. Sidak, Idejno sazrijevanje Stjepana Radića (Iz jednog odsjeka njegova publicističkog rada); u: Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, posebno 381—383; Lj. Racko, Program mladoga Stjepana Radića 1897—98, Nastava povijesti, 2/1975, 118—124.

stvo« (to je bilo u skladu s pogledima i napredne omladine i socijalista). U vezi s tim Stajić napominje: »Ovo nije bila sasvim nevina stvar: građani su češće pretili da će nas tući.« Odnosi se dakako (najvjerojatnije) na pristasa Čiste stranke prava. Đačkoj grupi pridružila su se spomenuta trojica tipografa. »Bratstvo« je na neki način javno nastupalo, što se vidi i iz citirane Stajićeve primjedbe i iz napomene da je M. Maksimović kao dobar pjevač »doprineo da *Bratstvo* omili Senjanima.«¹³⁰

Grupa je proslavila Prvi maj 1898. u Malinici, dakle u ugodnom izletišnom ambijentu Senjske drage.¹³¹ Proslava je imala i program o kojem Stajić zgodno kaže: »Ne sećam se kakav je program imala naša proslava, ali se može misliti kakav je program spremio čitalac Noje Cajta i italijanskog časopisa Filipa Turati-ja *Kritika soćiale*...«¹³²

Potkraj školske godine Stajić je s drugim đacima, kao član đaćkog pjevačkog društva, sudjelovao na političkom izletu u Rab. Išao je, kaže, »da pomognem Hrvate Raba koji su nadglasali Italijane«. I dodaje: »U Rabu je tom prilikom osnovana Hrvatska čitaonica«. Spominje ime zborovode (Svoboda) i navodi da su naučili Marseljezu za koju je Stajić nabavio iz Karlovaca partituru. Pjevali su je na povratku, »na sablazan popova«.¹³³

Đaci — socijalisti se spominju i u vezi s demonstracijom maturanata protiv ravnatelja gimnazije Ivana Gostiše. O tome se razvila polemika u tisku.¹³⁴ Samu demonstraciju ne bih ovdje potanje analizirao. Mislim da nije akcija đaka socijalista, nego bunt protiv loših rezultata na maturi (od 28 đaka desetorica nisu prošla — šestorica su upućena na popravak, a četvorica na ponavljanje mature, s tim da bi se dvojici moglo odobriti da idu na dva popravna ispita; ipak je bilo i sedam odlikaša), razreda koji je po Stajićevo svjedočanstvu bio dosta slab,¹³⁵ a sama demonstracija gruba, huliganska (noću 27/28. lipnja razbijanje potežim kamenjem prozora — ne samo stakala nego i drvenih kapaka — tako da se užasno prepala i skoro stradala — ostala u šoku — jedna djevojčica, upraviteljeva nećakinja). Devet je đaka radi istrage bilo zatvoreno tri dana. Čini se da su se i dobri đaci solidarizirali sa slabima. Htjelo se, izgleda, nastaviti demonstriranjem i protiv drugih profesora. Čini se da je iskaz jednog od đaka olakšao istragu.¹³⁶

Za našu su temu važna tri motiva u toj aferi. 1) Nakon prvih ublaženih informacija iz Senja, 2. srpnja, s apelom na blag postupak s đacima, i oštrijeg dopisa 6. srpnja, jedan drugi senjski dopisnik (Stajić navodi, po jednom pismu od 17. VII. 1898, da je to bio Milutin Cihlar-Nehajev¹³⁷ držao je za prijeko potrebno da stvar zaoštri (bojeći se da se ispad ne pripíše obzoraško-

¹³⁰ Politički lik Vase Stajića, 16.

¹³¹ Isto, 16, 20. — Malinica je lokalitet iznad zaseoka Sv. Križ u Senjskoj drazi. Tamo su se, na posjedu Krajačevih, nalazila dva mlina (malinice ili mlinice), a u gornjem mlinu gostionica Krajačevih. Bilježim prema pismu A. Glavičića od 1. XI. 1976. i zahvaljujem mu na podacima.

¹³² Isto, 20.

¹³³ Isto, 16.

¹³⁴ Isto, 15 i 60, bilj. 20. *Obzor*, 2. VII. 1898 (Zalostan pojav); *Hrvatska domovina*, 2. VII. 1898 (Nemiri na senjskoj gimnaziji); *Narodne novine*, 6. VII. 1898 (Matura i đački izged u Senju); *Obzor*, 12. VII. 1898 (Iz Senja...); *Narodne novine*, 20. VII. 1898 (Priposlano; to je pismo N. Maksimovića uredniku, iz Karlovaca, 15. VII. 1898). — O I. Gostiši v. V. Rivoseki, n. dj., 31.

¹³⁵ Politički lik Vase Stajića, 15. 14. rujna 1897. pisao je kući da je u gimnaziji lakše nego u Karlovcima i da će lakše maturirati, da su u njegovu razredu đaci vrlo slabi i da će Nikola (Maksimović) biti najbolji.

¹³⁶ U potanju analizu ovdje ne ulazim. Mogućnosti za istraživanja ima. V. Rivoseki, n. dj., 54, donosi popis učenika koji su maturirali 1897/98 (ima ih 23 — dakle, petorica »popravkaša« su prošli). Sačuvan je Glavni imenik (za izvode iz njega, zahvaljujem drugu Glavičiću). — Uspjeh na II. polugodištu đaka koji nas ovdje zanimaju: S. Hudoba »prvi red s odlikom«, N. Maksimović isto, V. Pacher »prvi red«, V. Stajić »prvi red s odlikom«, V. Tausani »prvi red«.

¹³⁷ Isto.

domovinaškim opozicionarima u Senju i da ne naškodi senjskoj gimnaziji u njenu i inače neugodnu položaju), time što će đake denuncirati kao raznarodene socijaliste, a pridošlice iz Karlovaca (tj. Stajića i N. Maksimovića) trostruko denuncira — kao Srbe (sumnjivo mu je i to što su došli iz Karlovaca u »našu čisto hrvatsku gimnaziju«) i kao socijaliste, protjerane zbog toga iz karlovačke gimnazije (zamjera direktoru što ih je primio), a insinuira i da su moralni začelnici čitave aфере, koja je, kaže samo prvi čin plana snovanog u tijeku godine.

2) Ova denuncijacija ipak pokazuje određeni socijalističko-naprednjački utjecaj u gimnaziji. Vjerojatno je grupa u »Bratstvu« utjecala na još neke đake. Tvrdnje da je ta mladež »patriotično skroz pokvarena«, da »u hrvatskom domovinskom pogledu ne poznat nikakvih viših idejala«, da se »raznarodila«, odnose se, najvjerojatnije, na socijalističko-naprednjačku ideju da su Hrvati i Srbi jedan narod (s dva imena). Tvrdnja da je jedan đak »pisao u hrvatskoj zadaći protiv Boga« odnosit će se na kakve protuklerikalne, a lako moguće i ateističke iskaze (sam Stajić je došao u Senj, može se prosuditi, kao ateist).¹³⁸ Druge idejne elemente dopisnik ne navodi, osim što se koristi uobičajenim protusocijalističkim frazama: (»zaražena nepravim krivo shvaćenim socijalizmom«, »zarazila pogubnim socijalizmom koji ona ne razumije«) koje doduše pokazuju da se zaista radi o idejama međunarodnog socijalističkog pokreta ranog razdoblja Druge internacionale, a ne o kakvu utopijskom, državnom, kršćanskom ili kakvom drugom »pravom« socijalizmu.

3) Ova je denuncijacija zaplašila Nikolu Maksimovića, koji se tada već vratio u Karlovce, i on se javio pismom u vladinim »Narodnim novinama«. Zabrinut zbog posljedica ako ga oglase socijalistom i ateistom (»mladu čovjeku budućnost ubijati«), demantira i jedno i drugo, iznosi o sebi neke točne tvrdnje, od kojih su neke u funkciji poluistina, što mu olakšava da uključi u izlaganje osnovnu tvrdnju »da se do danas niesam bavio nikakvim socijalizmom« i da se družio s nekoliko Hrvata zbog upoznavanja literature, uklanjanja »narodnostne mržnje i intolerancije« i stjecanja prijatelja, »a o socijalizmu nije nitko ni sanjao«. Ovo mu, naravno, budući da imamo Stajićevo svjedočanstvo, ne treba vjerovati. Dakako, moguće je da je N. Maksimović bio manje »zaražen« socijalizmom od Stajića.

Tu bi bio kraj podacima o đачko-tipografskoj grupi. Dodao bih da je ona sigurno bila izolirana od Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji koja se, nakon progona 1897, nalazila u vrlo tešku položaju.

D) NEKA PROSOCIJALISTIČKA OBILJEŽJA NOVINA »NEHAJ« (1906—1907)

U đачko-tipografskoj grupi o kojoj smo govorili nalazio se i Vilim Tausani, kasniji vlasnik i odgovorni urednik senjskih novina »Nehaj« (1906—1907), tada već odvjetnik.¹³⁹

»Nehaj« podupire Hrvatsko-srpsku koaliciju koja je tada na vlasti,¹⁴⁰ ali već i u kritičnoj situaciji (prvi broj izlazi 20. prosinca 1906), obračunava s prethodnim razdobljem režima khuenovskog tipa, udara protiv Čiste stran-

¹³⁸ Isto, 13.

¹³⁹ O njima v. M. Despot, n. dj., 637; I. Jelić, n. dj., 131, bilj. 4. Oba su autora zabilježila pozitivan interes »Nehaja« za pitanje radništva i seljaštva. V. Tausani rođen je 11. V. 1880, umro prije II. svjetskog rata, po zvanju odvjetnik, živio kasnije u Ogulinu. Zahvaljujem drugu Glavičiću na podacima.

¹⁴⁰ Više o tome: M. Gross, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—7, Beograd 1960.

ke prava i Josipa Franka. Iako je pokrenut u razdoblju uspona radničkog pokreta, osobito sindikalnog i ekonomske borbe, ne donosi ništa o radničkom pokretu u Hrvatskoj. List nedvojbeno nije socijalistički. U nizu pitanja zastupa i probitke hrvatskog građanstva, osobito u jadranskim problemima, i izražava gledišta za koja znamo da su sasvim drugačija od socijalističkih.¹⁴¹ No nije beznačajno ni to da ne donosi nijedne loše riječi o radničkom pokretu.

»Nehaj« izražava niz progresivnih gledišta. Zalaže se za političku i društvenu demokratizaciju, za građanska i politička prava najširih slojeva (izričito: radništva i seljaštva), za opće izborno pravo. Upozorava na stambeno-zdravstvene probleme mnogobrojnih radnica senjske tvornice duhana.¹⁴²

Za našu su temu najzanimljivija gledišta izražavana u rubrici »Politički pregled«.

U prvom broju: o socijalnom pitanju, o radništvu (razvojna veza industrija — radništvo — radničko pitanje). Radničko je pitanje ocijenjeno kao važno aktualno pitanje, a radnici kao »stalež budućnosti«. U povodu uvođenja ministarstva »za radnike i njihove stvari« u Francuskoj, za vlade Clemenceaua, na čelu sa socijalistom Vivianiem, pohvalno je komentirana težnja francuskog radništva za naobrazbom i njihova društvena djelatnost. Zatim se komentira pitanje općeg izbornog prava u Austro-Ugarskoj monarhiji kao »reforma, koja će riješenje radničkog pitanja — dakako i narodnosne odnose — pospješiti«. U Austriji je, kaže se, primljena reforma, a u Mađarskoj je drugačije: »Mađari se boje sveobćeg izbornog prava, koje bi možda u jednu ruku uzdrimalo njihovom hegemonijom tim, što bi ušli u parlament mnogi narodnosni zastupnici, a drugo što bi se i socijalizam znatno raširio i učinio kraj oligarhijskoj vladi nekih privilegovanih porodica«. ¹⁴³ Drugi »Politički pregled« govori pozitivno o ruskoj revoluciji, o dumi kao tekovini revolucije, zatim o pokretu za opće pravo glasa u Austriji, kod čega ističe socijaldemokratsku stranku.¹⁴⁴ Treći takav komentar govori, između ostalog, o »revolucionarnoj stranki u Rusiji« (riječ je, u biti, o eserima), o Stolypinovu režimu, o atentatima, o L. N. Tolstoju kao protivniku revolucionarnog pokreta, o novoj dumi, ističe da je Evropa na strani ruskog naroda, želi ruskom narodu demokratske reforme.¹⁴⁵ Ta su gledišta nedvojbeno nastavak naprednjačkog odnosa prema ruskoj revoluciji 1905—6 (naprednjaci su naime imali najviše simpatija za rusku revoluciju i u tome su se približavali socijalistima).¹⁴⁶ U četvrtom je komentaru riječ o izborima u Njemačkoj i socijaldemokratima. Njihov se relativni neuspjeh (smanjenje broja poslanika) objašnjava povećanim pritiskom različitih građanskih stranaka i na kraju ocjenjuje ovako: »Broj socijalističkih izbornika međutim ipak je narasao, a to je dokazom, da ona ideja, koju zastupaju socijaliste, nailazi na sve više i više pristaša«. ¹⁴⁷

¹⁴¹ Ovdje ću zabilježiti samo jedan primjer, a riječ je o socijalno-nacionalnim vidovima riječkog pitanja: »Hrvatski kapital [spac. u originalu, op. V. O.] mora osvojiti Rijeku«. Nehaj, 4, 5. II. 1907 (Rijeka i hrvatsko primorje).

¹⁴² Usp. M. Despot, Tvornica duhana u Senju njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894—1945). Prilog privrednoj povijesti Hrvatskog primorja, Senjski zbornik, VI, 1973—1975, 407—420, posebno 416—417.

¹⁴³ Nehaj, 1, 20. XII. 1906.

¹⁴⁴ Nehaj, 2, 5. I. 1907.

¹⁴⁵ Nehaj, 3, 20. I. 1907. O odnosu građanske javnosti u Hrvatskoj prema ruskoj revoluciji usp.: R. Lovrenčić, Prva ruska revolucija i građanska javnost u Hrvatskoj, Radovi, 1, Zagreb 1971, 7—153.

¹⁴⁶ Usp.: R. Lovrenčić, n. dj., 147—151, posebno 150, 153.

¹⁴⁷ Nehaj, 4, 5. II. 1907.

Autor tih komentara najvjerojatnije je sam urednik V. Tausani. U četvrtom broju nalazimo obavijest da je Tausani »morao iznenada odputovati u Jasku« i da je uredništvo preuzeo Ivan Novak, a u brojevima 5, 6 i 7 više nema »Političkog pregleda«, a ni na drugim mjestima nema analognih gledišta (izuzetak je ponovna pojava »Političkog pregleda« u osmom broju, gdje se, između ostalog, govori o seljačkom pokretu u Rumunjskoj, o odnosu boljara i seljaka i vidi se da je autor na strani seljaka).¹⁴⁸

Može se prosuditi da je Vilim Tausani ostao vjeran svojim naprednjačkim gledištima. On je senjskoj sredini pružio objektivne obavijesti i povoljne komentare o više tema međunarodnog socijalističkog pokreta. Naravno, on se zalaže za socijalne i socijalističke *reforme*, a s razumijevanjem prihvaća i revolucionarne pokrete i akcije.¹⁴⁹

Tausanijev »Nehaj« bio je nešto novo za senjsku sredinu i kad je kod pokretanja naišao na znatne poteškoće. Urednik ističe da je jedna od najvećih poteškoća bila pronaći tiskaru za list. »Obzir na ovoga i onoga, te strah i bojazan naših štampara sili nas eto, da ni kraj dvie tiskare u gradu moramo bježati sa štampanjem našeg lista na Rijeku«. ¹⁵⁰ Tome dodaje: »Svaki se od njih [štampara — op. V. O.] boji poznavajući dobro slobodoumlje svojih glavnih kontaša, iste izgubiti, a to za to, jer smo im rekli da list neće biti stranački već objektivn«. ¹⁵¹ Napominje da je Luster 1875. štampano »dva lokalna međusobno čvrsto zakvačena lista 'Vragoder' i 'Radišu', a naši se sadanji vlasnici boje preuzeti štampanje 'Nehaja'«.

E) MOGUĆNOSTI DALJNJIH ISTRAŽIVANJA

U daljnjim istraživanjima bilo bi zanimljivo utvrditi ima li u Senju organizacija Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, osnovane 1894, ili barem pojedinih njenih pristaša, i ima li sindikalnih organizacija i ekonomskih akcija (izvan tipografskog kruga). Postoji djelomični negativni odgovor. Naime, do 1902. nema ni organizacija ni pristaša. ¹⁵² Indikativno je da ni Vitomir Korać u svojoj »Povjesti radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji« gotovo i ne spominje Senj (osim što spominje tipografe), ¹⁵³ iako je svoje djelo pisao na temelju vlastitih kompleta socijalističke štampe i sindikalnih izvještaja, tako da njegova druga knjiga sadrži još uvijek najviše podataka o sindikatima. ¹⁵⁴ Međutim, moguće je da će daljnja, detaljistička istraživanja, koja neće zanemarivati ni »mikropodatke« (o pojedinim pristašama) iznijeti na vidjelo novih podataka o radničkom pokretu u Senju do 1914. Indikativan je podatak da je štrajk pomoraca (ložača, strojara i mornara) kod riječke »Ungro-Croate«, započet 26. V. 1911, protegnut i na »Hrvatsko parobrodarsko

¹⁴⁸ Nehaj, 8, 5. IV. 1907. To je zadnji sačuvani broj.

¹⁴⁹ Ovdje samo napominjem da je V. Pacher jedan od pristaša Napredne omladine koji su surađivali u socijalističkom tisku (kao takvog ga spominje V. Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knjiga treća, Zagreb 1933, 100, 184.

¹⁵⁰ Nehaj, 1, 20. XII. 1906. List štampa Riječka dionička tiskara.

¹⁵¹ Riječ je »kako znamo, o tiskarama »T. Devčić & Co.« i Krmptić-Vukelić.

¹⁵² To je negativan rezultat skupljanja podataka za moj rad »Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka i Istra u djelatnosti hrvatskih socijalista 1892—1902«, Jadranski zbornik, VIII, Rijeka—Pula 1972, 305—333.

¹⁵³ V. Korać, n. dj., Knjiga druga, Radnički sindikati, Zagreb 1930, 510, 511, 512. I Korać je zapazio da su senjski tipografi izborili »skuparinski doplatak« prije nego zagrebački.

¹⁵⁴ V. Korać, n. dj., 112 navodi u tablici o broju organiziranih radnika 1910. i 1913. ove podatke za Senj: 1910. 5 članova, 1913. nema članova. Podaci se najvjerojatnije odnose na tipografe i nisu sasvim točni (v. pregled »Podaci o broju članova HTD u Senju 1898—1914«).

društvo (na dionice) u Senju«,¹⁵⁵ što bi trebalo potanje i ispitati.¹⁵⁶ No štrajk se odvijao u Rijeci, a ne u Senju.

ZAKLJUCNE OPASKE

Senj nema veliko značenje u hrvatskom radničkom pokretu do 1914. No ova tvrdnja ne može biti zadnja riječ o toj temi. Važnija je od nje činjenica da Senj ipak pripada onim malim središtima u Hrvatskoj koja imaju nekog udajela u radničkom pokretu. U cjelovitom pristupu povijesti radničkog pokreta treba istraživati i te pojave. Tada se na karti radničkog pokreta u Hrvatskoj pojavljuju ne samo razmjerno međusobno razmaknuti glavni centri nego i gušće razmješteni kružići lokalnih središta, nekih sa zonama utjecaja na okolinu a nekih bez toga, a u toj će se skupini nalaziti i Senj.

U razdoblju kada su obrtničkoradnička potporno-kulturna društva osnovne organizacije radničkog pokreta, nalazimo kratkotrajni kontakt zagrebačkog socijalističkog kruga sa Senjom (1874), u kojemu su izražene tendencije reorganizacije senjske obrtničke zadruge u takvo društvo.

Taj je kontakt u tadanjem Hrvatskom primorju osamljena pojava, dok je privremeno uključivanje senjskih tipografa u tipografsko društvo (1873—75) sastavni dio jedne regionalne pojave (Senj—Kraljevica—Bakar, 1873—79). Primorski tipografi uključuju se u tipografsko društvo sa sjedištem u Zagrebu zbog potporne funkcije tog društva, u razdoblju kada društvo još ne može djelovati izvan Zagreba u svojoj sindikalnoj funkciji.

Isti razlozi privlače senjske tipografe ponovno u HTD, od 1898. dalje. Nakon oscilacija u Senju ipak nastaje lokalna tipografska organizacija, u prosjeku stabilizirana od kraja 1905. Ta organizacija sudjeluje u sindikalnom funkcioniranju HTD, koje je ostalo potporna organizacija, ali se pretvorilo i u moderni radnički sindikat. Glavni su rezultati toga uključivanje Senja u provođenje kolektivnih ugovora 1906. i 1914. zaključak da se u Senju mogu zapošljavati samo sindikalno organizirani tipografi, uvođenje isplata putne potpore i postizanje dodatka zbog skupoće (1911), dok u sporu oko tiskare Krmpotić i Vukelić (1906) i u » aferi« oko knjigoveškog radnika Borasa (1908) nije bilo uspjeha. Prvi je slučaj pokazao da senjska organizacija još nema snage za vlastite odlučnije sindikalne akcije, a drugi da se ne može suprotstaviti političkim pritiscima, tj. frankovačkoj nasilnosti u doba aneksione krize. Znak je krize i slučaj s tiskanjem »Hrvatske straže« u vrijeme štrajka na Krku (1909). Ipak, organizacija je obnovljena 1910.

Specifična je pojava senjska đačko-tipografska socijalistička grupa (u pogledu đaka to je, preciznije rečeno, *socijalističko-naprednjačka grupa*) u školskoj godini 1897/98. U obliku kluba (i malog pjevačkog zbora) »Bratstvo«, grupa je bila zapažena u senjskoj sredini, a 1898. je u senjskoj okolici proslavila Prvi svibnja. Ta grupa nije bila povezana sa Socijaldemokratskom strankom u Hrvatskoj i Slavoniji, koja je tada u krizi zbog progona, ali je Vasa Stajić, njen inicijator, održavao druge socijalističke veze, lektirom i dopisivanjem. Zanimljiva je i zbog izravnog dodira đaka s radnicima, a pripada širem sklopu pojava (odnosi između Napredne omladine i socijalista potkraj 90-ih godina).

¹⁵⁵ V. Korać, n. dj., 430.

¹⁵⁶ O štrajku v.: M. Kurtini, Socijalno-ekonomsko stanje i pokreti naših pomoraca u XIX. st. i početkom XX. st., Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice Dana mornara i pomorstva Jugoslavije 1942—1962, II, Zagreb 1962, 1667—1668 (bez neposrednog spomena Senja). O senjskom društvu: R. F. Barbalic, Brodarstvo u Senju i Podgorju kroz prošlost, Senjski zbornik IV, 1970, 21.

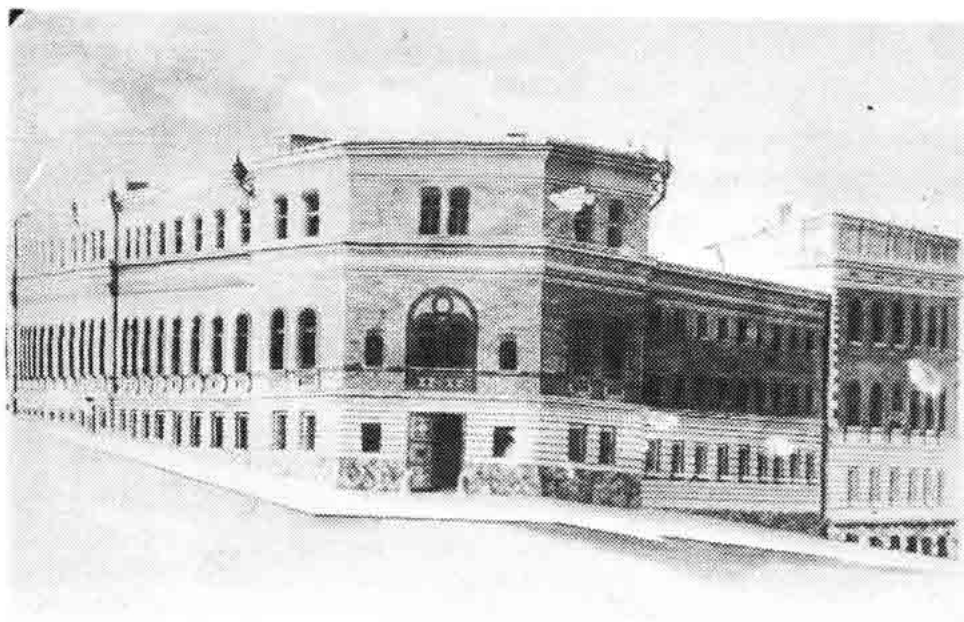
Jedan je član grupe — Vjenceslav Pacher — kao student surađivao u zagrebačkom socijalističkom tisku¹⁵⁷ (npr. 1900), drugi je — Vilim Tausani — već kao odvjetnik pokrenuo 1906. u Senju naprednjačke novine »Nehaj«, koje podržavaju Hrvatsko-srpsku koaliciju, obračunavaju s khuenovštinom i frankovštinom i izražavaju niz pozitivnih gledišta o pojavama međunarodnog socijalističkog pokreta. To je za senjsku sredinu bilo nešto novo. »Nehaj« dakako ne pripada socijalističkom pokretu, ali mu nije tuđ niti neprijateljski.

Pitanje je daljnjih istraživanja ima li u Senju pojava socijalističke političke organiziranosti (u Socijaldemokratskoj stranci) i ima li možda ipak sindikalne aktivnosti izvan malenog tipografskog kruga.

Sl. 19 — Stari i napušteni hotel »Zvijezda« istočno od velikih vrata. Oko 1930.

¹⁵⁷ »I. svibanj 1900«, Zagreb 1900 (broširani almanah Socijaldemokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno njenog lista »Sloboda«) sadrži reflektivni tekst V. Pachera »Razvoj«, s jasnim socijalističkim iskazom. Pacher dakle pripada, naprednjačkosocijalističkom studentsko-srednjoškolskom krugu koji tada surađuje sa socijalističkim radnicima.

Sl. 20 — Pročelje tvornice duhana u Senju, snimak oko 1900.

Sl. 21 — Pogled na Veliku Placu i golet brda Nehaj, oko 1910.